

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

BABA MƏHƏRRƏMLİ

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İSİM KÖKLƏRİ

NOUN ROOTS IN AZERBAIJANI LANGUAGE

Bakı – “Elm” – 2018

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutunun Elmi Şurasının 1 iyul 2016-cı il tarixli qərarı ilə çap olunur.**

Elmi redaktor: Möhsün Nağısoylu
akademik

Rəyçilər: Elbrus Əzizov
filologiya elmləri doktoru, professor

Məmmədəli Qıpçaq
filologiya elmləri doktoru, professor

Baba Məhərrəmli. Azərbaycan dilində isim kökləri. Bakı, “Elm”, 2018,
140 s.

ISBN 978-9952-514-70-4

Kitabda Azərbaycan dilində işlənən təkhecəli və çoxhecəli isimlərin etimoloji şərhı verilmişdir. Əsərdə isim kökləri müqayisəli-tarixi istiqamətdə təhlil edilmiş, onların praformaları bərpa olunmuşdur. Monoqrafiyada 83 sözün etimologiyası müəyyənləşdirilmişdir.

E-mail: baba_magerramli@mail.ru

© “Elm” nəşriyyatı, 2018

*ATAM – BALACA MİRZƏHÜSEYN OĞLU
MƏHƏRRƏMOVUN VƏ ANAM – ƏNTİQƏ
İSFƏNDİYAR QIZI MƏHƏRRƏMOVANIN
ƏZİZ XATİRƏLƏRİNƏ İTHAF EDİRƏM.*

Varislik ənənələrinə söykənmək, tariximizə ekskurs edərək dilçiliyimizin şanlı tarixini yaradanları anmaq bizlərin mənəvi borcudur. Hər zaman keçmişə və keçmişimizi yaradanlara hörmət və ehtiramın ifadəsi olaraq dilçiliyimizin qurucularına sayğı göstərməli, onları hörmətlə xatırlamalıyıq.

Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında böyük xidmətləri olmuş Mirzə Kazımbəy, Bəkir Çobanzadə, Məmmədəğa Şirəliyev, Əbdülzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadə, Əlövsət Abdullayev, Əliheydər Orucov, Fərhad Zeynalov, Səlim Cəfərov, Aydın Məmmədov, Musa Adilov, Vaqif Aslanov, Ağamusa Axundov, Afad Qurbanov, Yusif Seyidov, Rəhilə Məhərrəmova, Əlisa Şükürlü, Tofiq Hacıyev, Əzizxan Tanrıverdi kimi alimlərin ruhları qarşısında baş əyirik.

GİRİŞ

Kök morfemlərin fonosemantik və morfonoloji inkişaf tarixinin izlənməsi istənilən türk dilinə aid sözlərin praformaları, arxetipləri haqqında təsəvvür yaradır. İndiyə qədər türk dillərinin kök sözləri ilə bağlı etimoloji lüğətləri nəzərə almasaq, sistemli, ümumiləşdirici istiqamətdə tədqiqatlar az aparılmışdır.

Türk dillərinin ümumi, mükəmməl etimoloji lüğəti hazırlanmadığından türk söz köklərinin praformaları ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda müəyyən çatışmazlıqlar, boşluqlar mövcuddur. İndiyə qədər yalnız ayrı-ayrı türk dillərinin (Azərbaycan, qazax, qırğız, türk) kök sözləri tədqiq edilmiş, türk söz köklərinin ümumi inkişaf istiqamətləri tam müəyyənləşdirilməmiş, türk söz kökləri kompleks şəkildə müqayisəli-tipoloji araşdırmalara cəlb olunmamışdır. Buna görə də türkologiyada yeni rekonstruksiyalara, etimoloji araşdırmalara böyük ehtiyac var. Türkologiyada türk söz köklərinin ilkin strukturu dəqiq təsbit edilməmişdir.

İsmlər hər bir dildə ən qədim söz qruplarından biridir. Türkologiyada ənənəvi fikrə görə, ilkin söz kökləri adfeil quruluşunda olmuşdur. Eyni fikir hind-Avropa dilçiliyində də irəli sürülür.

Hər bir dilin lüğət tərkibinin özəyini kök sözlər təşkil edir. Müasir Azərbaycan dilində işlənən və quruluşca sadə hesab edilən sözlərin bir qismi tarixən derivasiya nəticəsində yaranmışdır. Hətta təkhecalı sözlərin də əksəriyyəti tarixi-etimoloji cəhətdən düzəlmədir. Müasir Azərbaycan di-

lində işlənən sözləri digər türk dillərindəki analogi sözlərlə müqayisə etməklə onların sonradan yaranma olduğunu təsbit etmək mümkündür.

Təkhecalılıq (monosillabizm) dünya dillərinin ən qədim mərhələsini əks etdirir. İlk dil məhz monosillabik səs komplekslərindən ibarət idi. Söz köklərinin yazılı qaynaqlar əsasında inkişafını izlədikdə anlaşılır ki, indiki dönməndə təkhecalı açıq və yaxud qapalı hecalı söz köklərinin əksəriyyəti daha qədimlərdə qapalı və yaxud açıq hecalı olmuşdur.

Tarixən türk dillərinin söz köklərində sadə fonetik tərkibdən mürəkkəb fonetik tərkibə doğru morfonoloji inkişaf, spontan və kombinator səs keçidləri, təkhecalılığın çoxhecalılıqla əvəzlənməsi yeni, düzəltmə sözlərin təşəkkülünə yol açmışdır. Fikrimizcə, ilkin dildə ayrı-ayrı səs formalarında meydana çıxan söz köklərinin sayı müasir dillərdəki kimi o qədər də çox olmamışdır. Tədricən dil inkişaf etdikcə samit və sait səslərin müxtəlif kombinasiyaları fərqli söz kökü modellərinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Türk dillərinin ilkin söz köklərinin strukturunun, morfonoloji və fonosemantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi dilin ən qədim inkişaf mərhələlərini təsbit etməyə imkan verir, çünki kök morfemlər prototürk dilinin lüğət tərkibinin izlərini əks etdirir. Qədim söz yuvalarının aşkar edilməsi ilkin söz yaradıcılığının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Ənənəvi etimologiyadan fərqli olaraq, qlobal etimologiyaya üstünlük verməklə türk dillərindəki kök leksik qatı üzə çıxarmaq mümkündür. Müxtəlif sistemli dillərdə kök sözlərdə müşahidə olunan analogiyalar, leksik paralelliklər

heç də təsadüfi xarakterli deyil. Bu analogiyalar dünya dillərinin monogenez mahiyyətindən xəbər verir. Səs təqlidi ilə yarandığı ehtimal olunan kök sözlərin müxtəlif sistemli dillərdəki bənzərliyi ilkin insan təfəkkürünün universallığı ilə bağlıdır.

İlkin söz kökü modeli, ilkin sözlərin quruluşu və mənşəyi məsələsi dünya dilçiliyinin hər zaman önəmli problemlərindən və mövzularından biri olmuşdur. Dünya dilçiliyində ilkin söz köklərinin samit səslərdən yaranması haqqında müxtəlif fikirlər, ideyalar mövcuddur. Bu ideyanın əsaslandırılmasında, adətən, sami dillərinin faktlarına istinad edilir. E.Renan, Q.Evald və K.Brokkelman sami dillərinin kök sözlərinin üç samitdən yaranması fikrini müdafiə edirlər¹. Ancaq samişünaslıqda sami söz köklərinin iki samitdən yaranması ideyasının tərəfdarları da var. Məsələn, N.Y.Marr sami dillərində ilkin köklərdəki üçüncü samitin funksional xarakterli olduğunu bildirirdi².

Türk söz köklərinin ilkin quruluş modellərinin yaranma mexanizmi morfonoloji və fonosemantik proseslərlə sıx əlaqədardır. Kök sözlərin morfoloji və semantik inkişafını öyrənmək üçün dərin etimoloji təhlillər tələb olunur. Homogen söz köklərində fonovariantlılıq, səs keçidləri dərin etimoloji araşdırmalarda mütləq nəzərə alınmalıdır.

Qədimdə kök sözlərin, əsasən, kar samitlə başlaması məhz kar samitlərin öncə yaranması ilə bağlıdır. Kar samitlərin cingiltili samitlərə nisbətən qədim olması fikri daha

¹ Майзель С.С. Пути развития корневого фонда семитских языков. Москва, "Наука", 1983, с.102.

² Yənə orada, с. 98.

realdır. Dildə ilkin sait və samit səslər dil arxasından, qırtlaqdan önə doğru inkişaf etmişdir. Ona görə də ilkin dildə kar samitlər və qalın saitlər əvvəl yaranmışdır. İlkin səslər qırtlaq səsləri olmuşdur. Bu fikri hind-Avropa dilçiliyində irəli sürülən larinqal nəzəriyyə də sübut edir. Qıpçaq qrupu türk dillərində qədim dil elementi kimi qırtlaq samitləri mühafizə edilmişdir. Məsələn, qazax dilində spesifik dilarxası, qırtlaq *k`* samiti işlənir: *k`ız*, *k`an* və s.

Hind-Avropa dilçiliyində ilkin söz köklərinin öyrənilməsi sahəsində fundamental tədqiqatlar XIX əsrə aiddir. XIX əsr müqayisəli-tarixi dilçilik əsri hesab olunur. Məhz XIX əsrdə hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikaları yazıldı, etimologiya sahəsində böyük dəyişikliklər baş verdi.

Vaxtilə A.Meye yazırdı ki, başlanğıc “ümumi dilin” bərpası üçün tədqiq edilən sözün bütün əlamətlərini nəzərə almaq lazımdır. Əgər iki dildə uyğunluq təşkil edən hər hansı bir sözün ortaq mənşəyi hərtərəfli təsdiqini tapmırsa, o, təsadüfi ola bilər. Ancaq həmin sözün uyğunluğu bir neçə dildə müşahidə edilirsə, bunun təsadüfiliyini güman etmək olmaz³.

XIX əsrdə F. de Sössür, F.Bopp, Y.Qrimm və A.Şleyxer müasir hind-Avropa dillərinin faktları ilə sanskrit, qədim yunan, xett və latın dillərinin faktlarını müqayisə edərək etimologiya sahəsində mühüm nəzəriyyələr yaratdılar. A.Şleyxer hind-Avropa dillərinin qohumluğunu sübut etmişdi. O, protohind-Avropa dilini bərpa etməyə nail olmuşdu.

³ Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании. Москва, Издательство иностранной литературы, 1954, с. 19; 38.

XIX əsrdə F. de Sössürün yetişdiyi dövr gənc qrammatiklərin çiçəkləndiyi vaxt idi. O zaman dilçilikdə hökm sürən ideologiya pozitivizm, atomizm, revolusionalizm, substansionalizm və naturalizmlə səciyyələnirdi. Gənc qrammatiklər belə hesab edirdilər ki, dillər bir ulu dildən yaranıb⁴. F. de Sössürün 1879-cu ildə nəşr edilən “Hind-Avropa dillərində ilkin saitlər sistemi haqqında memuar”⁵ adlı məqaləsi hind-Avropa dilçiliyində etimoloji araşdırmalarda və fonetika sahəsində bir inqilab yaratmışdı.

F. de Sössürün nəzəri fikirləri etimologiya üçün də çox aktualdır. Alim yazır: “Etimologiya nə ayrıca fənn, nə də təkamül dilçiliyinin tərkib hissəsidir, bu, yalnız sinxron və diaxron faktlara aid prinsiplərin tətbiqidir. Etimologiya sözlərin keçmişinə nüfuz edir və həmin istiqaməti onların izahı üçün material tapana qədər izləyir... Etimologiya – birinci növbədə, bu və ya digər sözü başqa sözlərə münasibətini müəyyənləşdirmək vasitəsi ilə aydınlaşdırmaqdır. Aydınlaşdırmaq – artıq məlum olan elementə gətirmək deməkdir, dilçilikdə isə *sözü aydınlaşdırmaq – onu başqa sözlərə yaxınlaşdırmaq* deməkdir, çünki səslənmə ilə məna arasında zəruri münasibət mövcud deyil (işarənin sərbəstliyi prinsipi!).

Etimologiya ayrı-ayrı sözlərin izahı ilə kifayətlənmir, qohum qrupdan olan sözlərin, eləcə də formantların, ön şəkilçilərin, son şəkilçilərin və s. tarixi ilə məşğul olur.

⁴ Veysəlli F. Dil. Bakı, “Təhsil” NPM, 2007, s. 60.

⁵ Соссюр де Ф. Мемуар о первоначальной системе гласных в индоевропейских языках // Труды по языкознанию. Москва, “Прогресс”, 1977, с. 302-562.

Statik və təkamül dilçiliyinə oxşar olaraq, etimologiya faktları təsvir edir, lakin bu təsvir sistematik deyil, çünki hansısa müəyyən bir istiqamətdə aparılmır. Hansısa ayrıca bir sözü tədqiqat predmeti kimi götürərək, özünə aid məlumatı etimologiya gah fonetikadan, gah morfolojiyadan, gah da semantikadan və s. əldə edir. Məqsədinə çatmaq üçün dilçiliyin sərəncamına verdiyi bütün vasitələrdən istifadə edir, lakin bu zaman etimologiya diqqətini apardığı əməliyyatların səciyyəsinə aydınlaşdırmaqdan çəkmir”⁶.

Hind-Avropa dilçiliyində, adətən, *CVC* (*sami+sa-it+samit*) heca modeli ilkin söz strukturu kimi qəbul olunur. E.Benvenistin söz kökü nəzəriyyəsinə görə, hind-Avropa dillərində sözün tərkibində dördüncü element (səs) varsa, artıq həmin kök etimoloji cəhətdən düzəlmədir, kök deyil, əsasdır, başlanğıc formadır. Eyni zamanda, söz kökü ikielementlidirsə, söz əvvəlində və ya söz sonunda üçüncü larinqal səs reduksiyaya məruz qalmışdır⁷.

Hind-Avropa dilçiliyi ilə türkologiyada kök morfem probleminin araşdırılmasında həm ümumi, həm də fərdi cəhətlər mövcuddur. Nəzəri məsələlərdə hind-Avropa dilçiləri daha çox elmi nəticələr əldə etmişlər. Hind-Avropa dilçiliyində ilkin söz kökləri ilə bağlı sistemli qanunauyğunluqlar müəyyənləşdirilmiş, fundamental nəzəriyyələr yaradılmışdır. Məsələn, larinqal nəzəriyyə, Verner qanunu, Qrimm qanunu, Benvenist-Kuriloviç nəzəriyyəsi və s. Hind-Avropa dilçiliyində yaradılmış larinqal nəzəriyyə türk dillərinin

⁶ Sössür de F. Ümumi dilçilik kursu. Bakı, BDU, 2003, s. 336-338.

⁷ Макаев Э.А. Структура слова в индоевропейских и германских языках. Москва, “Наука”, 1970, с. 10.

kök sözlərinin fonetik quruluşunu təşkil edən ilkin səslərin mənşəyinin araşdırılması, ilkin səs keçidlərinin izahı üçün mühüm istinad mənbəyidir.

Hind-Avropa dilçiliyi ilə türkologiyada kök sözlərin araşdırılmasında əldə edilən ümumi, orta q fikirlər bunlardır: vurğunun ilk hecaya düşməsi, kar anlaut (söz kökünün kar samitlə başlanması), ilkin köklərdə musiqili (melodik) vurğunun anlam fərqi yaratması, polisintetliklik və sinkretiklik, omonimlik, monosillabizmə (təhcecalılığa) üstünlük verilməsi, ilkin söz kökü modeli kimi, əsasən, *CVC* (*samit+sait+samit*) heca formasının götürülməsi.

Türkoloji araşdırmalarda türk dillərindəki söz köklərinin çoxvariantlılığı faktı qədim dialekt fərqləri ilə izah olunur. Hind-Avropa dilçiliyində də eyni söz köklərində fonetik diferensiallaşma qədim dialekt fərqləri kimi şərh edilir. Həm hind-Avropa dilçiliyində, həm də türkologiyada sinkretik köklərin ilkinliyi fikri əksər dilçilər tərəfindən müdafiə edilir.

Fərqli cəhətlər isə aşağıdakılardır: Türkologiyada ilkin söz modeli kimi bir neçə söz forması əsas götürülür, hind-Avropa dilçiliyində isə ancaq bir söz forması məqbul hesab edilir, türkologiyada kök sözlərdə ilkin uzanma faktının olması fikri əksər türkoloqlar tərəfindən dəstəklənir, hind-Avropa dilçiliyində isə ilkin sözlərdə uzanmanın olması inkar edilir.

Şumer, etrusk, akkad, kelt, assur, latın, sanskrit, toxar, qott, xett və digər ölü dillərdəki sözlərlə türk söz köklərinin qarşılaşdırılması, müqayisəsi zamanı ortaya çıxan analogi faktların bir səbəbi onların homogenliyi, digər bir səbəbi

isə türk söz kökünün iltisacı quruluşu ilə bağlıdır. Yəni iltisacı mexanizm qədim söz kökünün sabitliyini qorumağa nail olmuşdur. 1963-cü ildə Moskvada nəşr olunan “Müxtəlifliyi dillərdə sözün morfoloji strukturu” adlı məcmuədə N.A.Baskakovun və A.M.Şerbakın türk dillərində sözlərin morfoloji strukturuna həsr olunmuş məqalələri dərc olunmuşdur. Bu məqalələrdə hər iki türkoloq flektiv dillərə nisbətən iltisacı quruluşlu türk dillərinin morfoloji strukturunun şəffaf olduğunu etiraf edirlər⁸.

Adətən, türkologiyada *V (sait)*, *CV (samit+sait)*, *VC (sait+samit)*, *CVC (samit+sait+samit)* heca tipləri türk sözünün ən qədim formaları kimi şərh edilir. Türkologiyadakı etimoloji araşdırmalarda feil köklərinin arxetipləri daha çox *CV (samit+sait)* biçimində bərpa edilir. Feil köklərinin bu cür rekonstruksiyası özünü doğruldur. Ancaq ilkin isim köklərinin bərpasında bu heca modeli özünü doğrultmur. Yəni türk dillərində ilkin isim köklərinin yalnız *CV (samit+sait)* quruluşunda olduğunu iddia etmək məntiqli deyil. Türk dillərində ilkin isim kökləri daha çox *CVC (samit+sait+samit)* və *VC (sait+samit)* biçimində olmuşdur. N.Hacıeminoğlunun fikrincə, türk dillərində ilkin feil kökləri *CV (samit+sait)* və *V (sait)* quruluşundadır⁹.

⁸ Щербак А.М. О морфологической структуре слова в тюркских языках // “Морфологическая структура слова в языках различных типов”. Москва-Ленинград, “Высшая школа”, 1963, с. 267-270; Баскаков Н.А. Морфологическая структура слова в тюркских языках // “Морфологическая структура слова в языках различных типов”. Москва-Ленинград, “Высшая школа”, 1963, с.76-84.

⁹ Hacıeminoğlu N. Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller. 2.Baskı. İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2016, s. 20.

A.Vamberi, E.Kajibəyov, B.M.Yunusəliyev, P.M.Meli-oranski, İ.A.Batmanov və A.P.Patseulevski türk dillərində ilkin köklərin sinkretikliyi ideyasını qəbul edirlər. Yəni bu türkoloqların fikrincə, qədimdə adlar və feillər omonim köklər kimi mövcud olmuş, sonradan diferensiasiya nəticəsində feil kökləri adlardan ayrılmışdır¹⁰. F.Ağasıoğlu (Cəlilov) qədim Azər dilində ilkin söz köklərinin CV, CVC, V və VC quruluşunda olduğunu ehtimal edir¹¹.

Türk dillərində etimoloji araşdırmalarda sözün ilkin forması bərpa olunursa, bu, onun heç də praforması demək deyil. Sözün praforması, arxetipi onun mənşəyini əks etdirməlidir. Praformada sözün morfoloji cəhətdən ilkin deyil, etimoloji cəhətdən ilkin variantı özünü göstərməlidir. Türkologiyada bu məsələ bəzi araşdırmalarda unudulmuşdur. Hər hansı bir qədim türk sözünün arxetipini onu qeyri-türk dillərindəki analoji sözlərlə tutuşdurmaqla, yəni xarici rekonstruksiyanın sərhədi ni aşmaqla da nəzəri cəhətdən bərpa etmək mümkündür.

Təəssüf ki, Türkiyə türkcəsinin bir neçə etimoloji lüğəti ermənilər tərəfindən yazılmışdır. Vaxtilə A.Dilaçar Türkiyə türkcəsinə nə qədər zərər vurmuşdursa, ondan sonra gələn S.Nişanyan kimi şəxslər də türk dillərinin etimologiyasına bir o qədər zərər vurmuşlar. S.Nişanyan türk dilinin etimoloji lüğətini yazmaqla bu mənfi missiyanı davam etdirmiş, türk dilinin kök leksik layının “kasad” olduğunu iddia etmişdir. Bir nümunə göstərək: “Türk dilinin soyağa-

¹⁰ Юлдашев А.А. Система словообразования и спряжение глагола в башкирском языке. Москва, Издательство Академии Наук СССР, 1958, с. 20.

¹¹ Ağasıoğlu F. Doqquz Bitik. Azərbaycan türklərinin İslamaqədər tarixi. I Bitik: Tarixi qaynaqlar. Bakı, 2014, s. 62.

cı” kitabının müəllifi olan S.Nişanyan yazır ki, *çağdaş Türkçenin kelime hazinesi içinde dar anlamda Türk unsurun payı %15 veya 20’yi aşmaz* “Müasir türk dilinin lüğət tərkibində türk mənşəli sözlərin sayı 15 və ya 20 faizi keçməz” (TTTSKBS, 9). Bu əsassız iddia “Türkiyə türkçesindeki türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüyü” əsərinin müəllifi T.Gülensoyun haqlı etirazına səbəb olmuş və o, mükəmməl bir etimoloji lüğət yazmışdır.

Halbuki erməni dilində yüzlərlə türk sözü var. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultayda erməni dilçisi R.A.Açaryan “Türk və erməni dillərinin qarşılıqlı təsiri” mövzusunda çıxışında etiraf etmişdi ki, erməni dilinin sintaktik quruluşunun yaranmasında və formalaşmasında türk dilinin müstəsna rolu var. 1944-cü ildə M.Mirbabayev “Türk (Azərbaycan) dilinin erməni dilinə təsiri” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdir. Həmin dissertasiyada Azərbaycan dilinin erməni dilinə təsirinin müxtəlif aspektləri müəyyənləşdirilmişdir.

Minillik tarixə malik prototürk dilinin şaxələri olan müasir türk dilləri yaxınlığı, ümumiliyi qoruyub saxlamağa müvəffəq olmuşdur. Bu ümumilik, qohumluq, genetik bağlılıq həmin dillərin əski kök layının – kök morfemlərinin nümunəsində daha çox nəzərə çarpır. Eyni zamanda, bu dillərin zaman keçdikcə spesifik, fərqli xüsusiyyətləri yaranmışdır. Türk dilləri arasında elə dillər var ki, digərlərindən kəskin şəkildə fərqlənir. Hətta yaranan fərqlər o dərəcədə güclü olmuşdur ki, həmin kəskin fərqlərə əsaslanan bəzi dilçilər bu dillərin qohumluğunu inkar etmişlər. Məsələn, altayşünas N.N.Poppe çuvaş dilini türk dillərinə aid etmirdi.

Spesifik fonetik, qrammatik quruluşu olan türk dilləri də var. Çuvaş, sarı uyğur, yakut dilləri bu qrup dillərdəndir. Bəzi tədqiqatlarda həmin dillər ən qədim türk dillərinə aid edilir. Fonoloji və leksik-semantik divergensiya faktları heç də onların qohumluğunu inkar etmir. Türk dillərinin tarixi ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda nəinki türk dillərinin, eləcə də qeyri-türk dillərində olan analogi dil faktlarının səbəbləri öyrənilməli, genetik bağlılığın mahiyyəti müəyyənləşdirilməlidir.

Dünya dilçiliyində ilkin söz strukturu haqqında yazılan əsərlərdə hər bir dil ailəsinə aid səciyyəvi cəhətlər müəyyənləşdirildiyi kimi, ortaq xüsusiyyətlər də təsbit olunur. İndiyə qədər hind-Avropa dillərinə aid söz köklərinin təhlili göstərir ki, sözün strukturu məsələsində universal və fərdi yanaşma prinsipləri gözlənilməlidir.

E.A.Makayevin “Hind-Avropa və german dillərində sözün strukturu” əsərində hind-Avropa dillərinin söz köklərinin ümumi qanunauyğunluqları aşkarlanmışdır. E.A.Makayev german dillərinin söz modellərinin digər hind-Avropa dillərinə aid ilkin söz kökləri ilə ortaq əlamətlərini üzə çıxarmışdır. E.A.Makayev yazır ki, əgər morfoloji proseslər nəticəsində yaranan fleksiyanın təsiri ilə protohind - Avropa dillərində yeni köklər təşəkkül tapmışdırsa, sonralar determinativləşmə proseslərinin nəticəsi olaraq hind-Avropa və german dillərində yeni kök morfemlər formalaşmışdır¹².

Dünya dilçiliyində kök sözlərin inkişafında müxtəlif amillərin mühüm önəm daşması vurğulanır. Məsələn, sami

¹² Макаев Э.А. Структура слова в индоевропейских и германских языках. Москва, “Наука”, 1970, с. 164.

dillərinin söz köklərini araşdıran S.S.Mayzel kontaminasiya hadisəsini kök morfemlərin inkişafına təkan verən əsas amil hesab edirdi¹³.

Dünya dilçiliyində kök sözlərin statistikasını haqqında fərqli fikirlər mövcuddur. Adətən, türk dillərində üç minə yaxın kök sözün olduğu ehtimal edilir. Sanskritşünas M.Mülle-
rin fikrincə, hər bir dilin kök leksik fondu ən çoxu 400-500 morfemi ehtiva etməlidir. Araşdırmalarda sanskrit dilində 1700, ərəb dilində isə 6500 kök sözün olduğu göstərilir¹⁴. Çağdaş türk dillərində qorunan kök sözlərin sayı müxtəlif qaynaqlarda fərqli şəkildə verilir. Məsələn, D.M.Nasilov etimoloji sözlüklərdəki faktlara əsaslanaraq türk dillərində kök sözlərin sayının 1200-ə yaxın olduğunu qeyd edir¹⁵.

Əslində, müasir türk dillərində kök sözlərin sayı bir qədər çoxdur. A.T.Kaydarov qazax dilində 2704 təkhecalı kökün işləndiyini bildirir. Onlardan 1352-si daşlaşmış gövdələrdir, 1035 söz kökü *CVC* (*samit+sait+samit*), 158 söz kökü *VC* (*sait+samit*) quruluşludur¹⁶. Bu məsələ türkologiyanın bir problemi olaraq hələ də mübahisə obyektidir.

Dilin yazıyaqədərki vəziyyətini əks etdirən protoleksik qata aid kök sözlərin arxetiplərini müəyyənləşdirmək üçün dərin etimoloji araşdırmalar, zəngin müqayisələr apar-

¹³ Майзель С.С. Пути развития корневого фонда семитских языков. Москва, "Наука", 1983, с. 17.

¹⁴ Yənə orada, с.110.

¹⁵ Насилов Д.М. Морфосемантическая этимологизация – ведущий принцип построения "Этимологического словаря тюркских языков" // "Теория и практика этимологических исследований". Москва, "Наука", 1985, с. 52.

¹⁶ Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма - Ата, "Наука", 1986, с.181.

maq lazımdır. Daxili və xarici rekonstruksiya isə bir dilin və yaxud qohum dillərin faktlarının müqayisəsi üzərində qurulur, ancaq nostratik köklərin bərpası müxtəlifsystemli dillərdəki analogi faktların müqayisəsi əsasında aparılır. Məşhur Babil qülləsi haqqında olan əfsanədə deyildiyi kimi, vaxtilə dünyada yalnız bir dil olmuş, sonradan ulu kök dil protodillərə parçalanmışdır. Hələ XIX əsrdə, 1870-ci ildə O.Donner fin-uqor, hind-Avropa və Altay dilləri arasında 80 leksik paralel müəyyənləşdirmişdi. 1903-cü ildə Skandinaviya filoloqu H.Pederson tərəfindən dilçiliyə *nostratika* termini gətirildi. O, ilk dəfə hind-Avropa, Ural-Altay və sami-hami dillərinin mənşəyinin bir olması fərziyyəsinə irəli sürdü¹⁷. Latin mənşəli *nostrās* sözü “bizim, bizim ətrafımız” deməkdir¹⁸. Bu nəzəriyyə müxtəlifsystemli dillərin mənşəyinin bir olduğunu isbat edir.

Dünya dillərində homogenlik yalnız söz köklərinin deyil, şəkilçilərin analogiyası ilə də sübut olunur. Məsələn, V.Hatiboğlu 1974-cü ildə yazdığı “Türkçedeki eklerin kökeni” (“Türk dilindəki şəkilçilərin mənşəyi”) adlı məqaləsində latın və türk dillərində ortaq şəkilçilərin varlığını sübut edərək, onların vahid qaynaqdan yarandığını təsbit etmişdir¹⁹. Azərbaycan dilçiliyində M.Qıpçağın araşdırmalarında hətta bir çox say köklərinin nostratik mənşəyi müəyyənləşdirilmişdir²⁰.

¹⁷ Clauson G. Nostratic. Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. №1, Cambridge University Press, 1973, p.46-56.

¹⁸ https://ru.wikipedia.org/wiki/Ностратические_языки

¹⁹ Hatiboğlu Vecihe. Türkçedeki Eklerin Kökeni. Türk Dili Dergisi. C.XXIX. 1974, s. 268 //http://turkoloji.cu.edu. tr/ ESKI %20TURK % 20 DILI/2.php#o

²⁰ Qıpçaq M. Türk say sistemi. Bakı, 1996; Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. Bakı, 2000.

Müasir dünya dillərində qorunan homogen söz kökləri vahid ulu dilin izlərini yaşıdır. Belə söz köklərinin bəzilərinə nəzər salaq:

***ma** “insan, canlı”: V.M.İlliç-Svitıç nostratik dillər üçün bu kökü **mäna* şəklində və “kişi, erkək” anlamında bərpa edir (OSNY, II, 68). Skif yazılarında *manu* sözü “insan, kişi” anlamındadır. Müxtəlif dillərdə (dravid, Ural, german) *man//men//manu* sözü “insan, kişi” anlayışı bildirir (OSNY, II, 58-59). Müqayisə edək: lat. *mas* “kişi”, Ural. *minä* “qadın”, drav. *min(t)* “dişi, qadın”²¹, çin. *mın* “əhali, xalq” (BKRS, 313), sam. *mar//mər* “oğul”, Sax.ev. *mata* “insan”, *man* “kütlə”²², may. *maax* “adam”²³.

Bu tipli sözlərin mövcudluğu türk dillərindəki *mən//man//ben* əvəzliyinin isim kökləri ilə bağlılığını göstərir. Həmçinin məlumdur ki, ingilis dilində *man* “kişi, adam” sözü var. Bizim fikrimizcə, bu sözün də *mən* əvəzliyi ilə bağlılığı mövcuddur.

Həmin nostratik kökdən “heyvan” semantikalı adlar da yaranmışdır. Məsələn: Sax.ev. *man* “quş”, *menti* “maral”²⁴, drav. *ma* “heyvan”, *man* “maral” (DED, 425). Dünya dillərində ***ma** “insan, canlı” kökündən ***ma** “qadın, dişi, bacı, ata” kökü yaranmışdır:

²¹ Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Т.І-ІІ. Тбилиси, Издательство Тбил.ун.-та,1984, Т.ІІ, с.68.

²² Булатова Н.Й. Язык сахалинских эвенков. СПб., Б. & К., 1999, с. 99.

²³ Doğan İsmail. Mayalar ve Türklük. Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2007, s.179/http://yayinlar.yesevi.edu.tr/static/kitaplar/mayalar_e_book/kitap/mayalar_ve_turkluk.pdf

²⁴ Булатова Н.Й. Язык сахалинских эвенков. СПб., Б. & К., 1999, с. 99.

**ma* “qadın, diş, bacı, ata”: Şumer dilində *mi* “qadın, diş” kökü işlənmişdir (SL, 13). Həmin nostratik kökdən yaranmış *mama* “ana” sözü türk dillərində *mama//ma-mu//mam//mamı* fonovariantlarındadır. *Mama* sözü türk dialektlərində “nənə”, özbək dialektlərində “qoca qadın” (ESTY, VII, 27), Azərbaycan dialektlərində “bibi” anlamındadır. Qədim uyğur abidələrində *mama* “qadın” (EUTS, 127), qədim türk dilində *mamu* “yengə” (DTS, 335) mənasında işlənmişdir.

Müqayisə edək: skif. *matu* “ana”, rus. *мать*, “ana”, fran. *maman//mami* “ana”, mold. *mame* “ana”, alb. *möter* “bacı”, fars. *madər*, ing. *mother*, *ma//mum//mom* “ana”, alm. *mader*, oset. *mēmē//mad* “ana”, kürd. *mad* “ana”, latış. *mate* “ana”.

Maraqlıdır ki, kartvel dillərində *mama* sözü türk dillərindən fərqli olaraq, kişi cinsi ilə bağlı qohumluq termini mənasındadır: gür. *mama*, meq. *muma*, çan. *muma* “ata”. Monogenez problemini dəqiq dil qanunauyğunluqları əsasında izah edən A.S.Melničuk həmin protokökü **mä* “ana” şəklində bərpa edir²⁵. Dünya dillərində ən qədim leksik laylardan biri məhz qohumluq bildirən sözlərdir. Fərqli dil ailələrində bir çox qohumluq sözlərində kifayət qədər analogiyaların mövcudluğu bir daha sübut edir ki, həmin sözlərin mənşəyi eynidir.

**ko* “qonaq”: Bu nostratik kökün morfonoloji inkişafında *q//k//x//g* refleksləri müşahidə olunur: türk.dil. *qo-*

²⁵ Мельничук А.С. Следы взрывного ларингального в индоевропейских языках // “Вопросы языкознания”. Москва, 1960, №3, с. 3 -17.

naq//konak//kunak “qonaq”, ş.yuq. *keçi* “qonaq”²⁶, rus. *гость*, ing. *guest* “qonaq”, alm. *gast* “dostcasına gələn”, çin. *ke* “qonaq” (BKRS, 260), lat. *conviva*, afrik. *gas*, kom.-perm. *qös* “qonaq”, ər. *qur* “qonaq etmək”²⁷, çeç. *xaşa* “qonaq”²⁸, mon.dial. *qiçi* “qonaq”²⁹, may. *kahal* “qonaq etmək”³⁰. Göründüyü kimi, çin dilində praforma qorunmuşdur. Çox ehtimal ki, bu sözlərin mənşəyi proto *ko-* // *ke-* // *qo-* // *ge-* “gəlmək, hərəkət etmək” kökü ilə bağlıdır³¹. A.A.Reformatski latın dilindəki *hostia* “düşmən” sözü ilə rus dilindəki *гость* sözünü müqayisə edir. O, bu sözün hind-Avropa dillərində əvvəllər “yadelli” mənasında işləndiyini qeyd edir³².

**ki* “sahil, qıraq, kənar”: Türk, yakut, qaraqalpaq və Altay dillərində bu nostratik kök morfedən yaranan *kıyı* “sahil” sözü işlənir. Türkoloqlar *kıyı* sözünün *kıy* “sahil” kökündən yarandığını ehtimal edirlər (ESTY, VI, 205). Hə-

²⁶ Тенишев Э.Р., Тодаева Б.Х. Язык жёлтых уйгуров. Москва, “Наука”, 1966, s. 52.

²⁷ Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. Москва, “Восточная литература”, 1967, с. 196.

²⁸ Арсаханов И.А. Чеченская диалектология. Грозный, Чечено-Ингушское издательство, 1969, с. 35.

²⁹ Руднев А.Д. Материалы по говорам Восточной Монголии. СПб., Типография В.Киршинбаума, 1911, с. 78.

³⁰ Doğan İsmail. Mayalar ve Türklük. Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2007, s.178/http://yayinlar.yesevi.edu.tr/static/kitaplar/mayalar_e_book/kitap/mayalar_ve_turkluk.pdf

³¹ Məhərrəmli B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, s.123.

³² Реформатский А.А. Введение в языковедение. Москва, “Аспект Пресс”, 1996, с. 55.

min söz qədim uyğur dilində işlənmişdir: *kıy* “hüdüd” (EUTS, 177). Ancaq etimoloji baxımdan həmin kök də törəmədir. Altay dilində “çayın sakit yeri” mənasında olan *kön* sözü var (ATS, 121).

Bu kökün morfonoloji inkişafında *d//y* refleksi müşahidə edilir: türk.dial. *kıyı* “sərhəd”, çuv., yak. “kənar yer”, tof. *kıdığ* “sahil” (STR, 49). Digər dillərdəki analogi faktlara nəzər salaq: sam. *kibr* “sahil”, ing. *coast* “sahil”, qəd.hind. *kaccha* “sahil”³³, ukr. *qaba* “sərhəd, kənar, qıraq” (EDUL, I, 513), yap. *kaqan* “çay sahili” (BYRS, 302), hind.-Avr., fran. *cote* “sahil”, lat. *kosta* “sahil”³⁴, sam. *ku* “sahil, gəmi, yelkən”³⁵, may. *ken* “sərhəd”³⁶, drav. *kanci* “çay sahili, çay limanı” (DED, 134), bol. *key* “sahilyanı” (Bol.RS, 317).

Əski uyğur yazılarında **ki* kökündən törəmə *kıtıy* “kənar, sahil” sözü işlənmişdir (EUTS,177). Saxalin evenklərinin dilində *kitil* “sahil” sözü var³⁷.

**ka* “balıq”: Sax.ev. *kalim* “balina”, *keta* “balıq”³⁸, tal. *kalim* “balıq”, oset. *kəf* “balıq” (ORS, 499), tat. *kara* “balıq”, fin. *kala* “balıq” (FRS, 189), çin. *kalim* “balıq”,

³³ Трубачев О.Н. Indoarica в Северном Причерноморье. Реконструкция реликтов языка. Этимологический словарь. Москва, “Наука”, 1999, с. 34.

³⁴ Макаев Э.А. Структура слова в индоевропейских и германских языках. Москва, “Наука”, 1970, с. 137.

³⁵ Майзель С.С. Пути развития корневого фонда семитских языков. Москва, “Наука”, 1983, с. 247.

³⁶ Doğan İsmail. Mayalar ve Türklük. Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2007, s.169/http://yayinlar.yesevi.edu.tr/static/kitaplar/mayalar_e_book/kitap/mayalar_ve_turkluk.pdf

³⁷ Булатова Н.И. Язык сахалинских эвенков. СПб., Б. & К., 1999, с. 96.

³⁸ Yenə orada, с. 95.

tunq.-manc. *koyo* “balıq” (SSTMY, I, 403), fran. *kəzə* “balıq”, mac. *karken* “balıq”, skif. *kapa* “balıq”, şum. *ku* “balıq” (SL,106) və s.

Kök sözlərin yaranması problemi, əslində, ilk dilin mənşəyi ilə bağlı məsələdir. İlk dilin mənşəyi problemi hər zaman dünya dilçiliyinin ən aktual məsələlərindən biri olmuşdur. Problemin çətinliyi ondadır ki, ulu dilə aid fikirlər fərziyyələrə əsaslanır. Çünki ulu dilə aid yazılı faktlar yoxdur. Alimlər yalnız məntiqin gücü ilə fərqli fərziyyələr irəli sürürlər.

Hələ qədim yunan dilçiliyində filosoflar dilin yaranması haqqında müxtəlif fikirlər səsləndirmişlər. XVIII əsrdə J.J.Russonun “Dillərin əmələ gəlməsinə dair təcrübə”, İ.Herderin “Dilin mənşəyinə dair tədqiqlər” əsərlərində dilin mənşəyi insan faktoru ilə əlaqələndirilir³⁹.

Kök sözlərin yaranması haqqında nəzəriyyələrdən biri səs simvolizmi nəzəriyyəsidir. Səs simvolizminə görə, ilkin dildə hər bir səs müəyyən bir semantika ifadə etmişdir. Səsin fonematik funksiyası, fonosemantik qanunauyğunluqlar bu nəzəriyyənin mahiyyətini təşkil edir.

Səs təqlidi, yəni imitativlik nəzəriyyəsinin əsası yunan dilçiliyində qoyulmuşdur. Xüsusilə, stoiklər bu nəzəriyyəni müdafiə edirdilər. Bu nəzəriyyəyə görə, dil insanın təbiət səslərini təqlid etməklə çıxartdığı səslərdən yaranmışdır. Demokrit, Platon, V.Leybnis, V. fon Humbolt, D.Herdar, D.Uitni bu nəzəriyyəyə tərəfdar çıxmışlar. Bu nəzəriyyə iki müddəaya əsaslanır: 1) dildə ilk sözlər səs yamsılamaları olmuşdur; 2) sözdə səslənmə rəmzidir, şeylər müvafiq mə-

³⁹ Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I hissə. Bakı, “Maarif”, 1989, s. 54.

naya malikdir⁴⁰. Müxtəlif sistemli dillərdə oxşar faktların olması səs təqlidi nəzəriyyəsinin həqiqiliyini sübut edir. Məsələn, lat. *cuculus*, Azərb. *qu*, rus. *кукушка* “qu quşu”, ing. *coc* “xoruz”, *ko* “qu quşu”.

İndiyə qədər dilin mistik mahiyyəti haqqında müxtəlif fikirlər səsləndirilmişdir. Ümumiyyətlə, ilk dilin yaranması ilahiyat, fəlsəfə, sosiologiya, psixolinqvistikla ilə bağlı məsələlərdəndir.

Dilin mənşəyi haqqındakı nəzəriyyələrdən biri də N.Y.Marrın “Yafəs” nəzəriyyəsidir⁴¹. N.Y.Marr dünya dillərində bütün sözlərin dörd ünsürdən yarandığını iddia etməklə, dolayısıyla bütün dillərin ortaq mənşəyinin olması fikrini dəstəkləyirdi.

Hind-Avropa dilçiliyində “dalğalar” nəzəriyyəsinin müəllifi İ.Şmidtdir. Bu nəzəriyyəyə görə, dilin inkişafı, dil - dialekt parçalanmaları dalğaların yaranması şəklində baş vermişdir. Həmin nəzəriyyə hind-Avropa dillərinin qohumluğunu əsaslandırır. Bu nəzəriyyə ilə ətraflı şəkildə izah olunurdu ki, dillər dialektlərə necə parçalanır, yaranan dialektlərdən isə necə müstəqil dillər formalaşır. Bir nöqtədən yayılan dalğa yayıldığı nöqtədən yeni mərkəz nöqtəsi yara- dır, təzədən həmin nöqtədən ətrafa yayılır. Dillərin divergen- siyası da məhz bu cür baş vermişdir.

Dilin yaranması haqqındakı nəzəriyyələrdən birinin banisi N.Xomskidir. N.Xomskinin nəzəriyyəsi koqnitiv

⁴⁰ Veysəlli F. Dilçilik ensiklopediyası. 2 cildə, I c. Bakı, “Mütərcim”, 2006, s. 256.

⁴¹ Марр Н.Я. Яфетическая теория. Москва, Научная ассоциация востоковедения, 1924.

köklər nəzəriyyəsi adlanır. Transformativ qrammatika və ya koqnitiv köklər nəzəriyyəsinə görə, bütün insanların beynində transformativ qrammatika və ya yaradıcı qrammatika mövcuddur və bütün insanlarda bu qrammatikaların irsən keçən koqnitiv kökləri var⁴².

Qlottoxronologiya nəzəriyyəsi isə dildə baş verən dəyişikliklərin tempini statistik metodla öyrənir. Bu yolla sözlərin yaşam tarixini müəyyənləşdirmək olur. Leksikostatistika metodu ilə sübut olunmuşdur ki, əvvəlki ulu dildən ayrılan hər hansı bir dil əvvəlki dilin əsas söz ehtiyatının 81% -ni saxlayır, növbəti min ildən sonrakı ayrılma zamanı da bu nisbət saxlanılır⁴³.

Ən qədim türk dillərindən olan çuvaş və sarı uyğur dillərində ilkin söz kökləri daha çox mühafizə olunmuşdur. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *qayıt*- feilinin etimoloji cəhətdən *qay+it* şəklində kök+şəkilçi daşlaşmasına uğramasını müasir çuvaş dilində *kay*- feilinin müstəqil şəkildə “getmək, yola düşmək” (ESCŸY, 85) anlamında işlənməsi sübut edir. V.Aslanov göstərir ki, *qay*- feili yazılı qaynaqlarımızda müstəqil morfem kimi işlənmişdir⁴⁴.

Müasir türk dillərində qədim sözlərin qorunma nisbəti tam fərqlidir. Məsələn, Azərbaycan dilində arxaikləşmiş qədim türk sözlərinin əksəriyyəti müasir türk dilində müha-

⁴² Əsgərov M. Dillərin leksik-qrammatik səviyyələrdə öyrənilməsinin linqvopsixoloji problemləri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, s. 156.

⁴³ Veysəlli F. Dilçilik ensiklopediyası. 3 cildə, I c. Bakı, “Mütərcim”, 2006, s. 164.

⁴⁴ Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. 3 cildə, III c. Bakı, “Elm”, 2003, s. 37.

fizə olunmuşdur: *dal, şölen, ırmak, küz, kut, us, budun, bulmak, ulus, töre, kafa, tapınak, tanık, yankı, buluşmak, ağır-lamak, esen, yanıt, iletmek, ısmarlamak, uğurlamak* və s.

Türk dillərinin inteqrasiyası gücləndikcə ortaq əlamətlərin yaranması prosesi sürətlənir, fərqli cəhətlər tədricən zəifləyir. Son dövrlərdə Türkiyə türkcəsi ilə Azərbaycan dili arasındakı yaxınlıqların, əlaqələrin artmasının nəticəsi olaraq qarşılıqlı anlaşmanın yaranması, müəyyən dil fərqlərinin aradan qalxması bizim fikrimizin doğruluğunu sübut edir. Yəni türk və Azərbaycan dilləri arasındakı təmasın güclənməsi qarşılıqlı söz mübadiləsini gücləndirir, ortaq sözlərin işlənməsinə şərait yaradır, fərqləri azaldır.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ETİMOLOGİYASI İLƏ BAĞLI NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏR

Dilçilik tarixində etimologiyanın ilk prinsipləri qədim yunan dilçiləri tərəfindən irəli sürülmüşdür. Antik yunan dilçiliyində *ετυμολογία*, yəni *etimologiya* termini ilk dəfə stoiklər (filosoflar) tərəfindən işlədilmişdir ⁴⁵.

Etimologiyanın əsas metodu rekonstruksiyadır. Rekonstruksiyanın başlıca məqsədi ilkin praformanın, arxetipin bərpasıdır. Fonetik, leksik-semantik və morfoloji rekonstruksiya etimologiyanın mahiyyətini təşkil edir. Etimoloji tədqiqatda müvafiq səs əvəzlənmələrinin, səs keçidlərinin, semantik analogiyanın, morfoloji paralelliyin nəzərə alınması vacib məsələlərdəndir. Düzgün etimoloji yozumun bir neçə şərti vardır ki, bu da tarixilik, semantika, morfonoloji rekonstruksiya (praforma) və morfonoloji quruluşla bağlı məsələlərdir. Etimoloji təhlildə səs yuvalarını nəzərə almadan düzgün nəticəyə gəlmək mümkün deyil⁴⁶. Etimoloji araşdırmalarda, ilk növbədə, qədim yazılı qaynaqlara, folklorə, mifologiyaya istinad edilməlidir.

Etimoloji araşdırmalarda özünü göstərən məhdudluq dil faktlarına ancaq qohumluq aspektindən yanaşılmasından irəli gəlir. XIX əsrdə müqayisəli-tarixi metodun yaranması ilə əlaqədar yalnız qohum dillərin faktlarının müqayisələrə

⁴⁵ Пизани В. Этимология. Москва, Издательство иностранной литературы, 1956, с. 10.

⁴⁶ Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, "Maarif", 1988, s.126; 129.

cəlb olunması rekonstruksiyaların sərhədini məhdudlaşdırırdı. Doğrudur, elmi etimologiyanın tarixi müqayisəli-tarixi dilçiliklə bağlıdır, çünki hind-Avropa dillərinin qohumluğu məhz müqayisəli-tarixi metodla sübut olunmuşdur. Etimologiyanın ilk dəfə elmi cəhətdən nəzəri əsasları XIX əsrdə A.F.Pott tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir⁴⁷.

Dilçiliyin ən çətin, zəhmət tələb edən bölmələrindən biri məhz etimologiyadır. Etimologiya dilçiliyin ən maraqlı sahələrindən olmaqla yanaşı, həm də hər bir xalqın tarixi keçmişinin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Etimologiya uzun axtarışlar, çoxlu qarşılaşdırmalar, ətraflı müqayisələr tələb edən sahədir. F.Cəlilovun təbirincə desək, “etimoloji axtarış həm də ona görə çətinidir ki, burada “iynə ilə gor qazmaq lazım gəlir”, bir sözü min bir mənbədə axtarmaq tələb olunur”⁴⁸.

Etimoloji araşdırmanın nəticəsi fonetik, leksik və morfoloji prinsiplərlə müəyyənləşir. Etimologiya ilə məşğul olan tədqiqatçı fonoloji və morfonoloji qanunauyğunluqları bilməli, fonosemantik keçidləri, spontan və kombinator səs dəyişmələrini düzgün dəyərləndirməli, səs reflekslərinin uyğunluğunu nəzərə almalı, dil izoqloslarının sərhədini müəyyənləşdirməyi bacarmalıdır.

Həm dünya dilçiliyində, həm də türkologiyada etimoloji araşdırmaların zəngin tarixi mövcuddur. Azərbaycan dilçiliyində də bu sahə ilə bağlı artıq formalaşmış ənənələr, tədqiqatlar və tədqiqatçılar var. Azərbaycan dilçiliyindəki etimoloji araş-

⁴⁷ <http://tapemark.narod.ru/les/596a.html>.

⁴⁸ Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, “Maarif”, 1988, s. 126.

dırmaların əsas məhdud cəhətlərindən biri odur ki, bəzən qohum olmayan dillərdəki oxşar dil faktları ya leksik paralellik kimi, ya da dil kontaktlarının nəticəsi, yəni alınmalar kimi izah edilir. Halbuki müxtəlif sistemli dillərdəki bənzər leksemlərin mövcudluğu dünya dillərinin homogenliyini təsdiqləyir.

Təəssüflə qeyd edirik ki, indiyə qədər Azərbaycan dilinin tam etimoloji və ya tarixi-etimoloji lüğəti hazırlanmamışdır. Halbuki yakut, tatar, çuvaş, özbək, türk, qırğız, qazax, tuva dillərinin etimoloji lüğətləri çoxdan tərtib olunmuş, dəfələrlə nəşr edilmişdir. Hətta bəzi türk dillərinə (çuvaş, türk) aid bir neçə etimoloji lüğət mövcuddur. Azərbaycan dilçiliyindəki bu “boşluğu” ancaq ayrı-ayrı tədqiqatçıların apardıqları araşdırmalar doldurur.

V.Aslanovun etimoloji araşdırmaları⁴⁹ dil tariximiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 1973-cü ildə “Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiyası” (rekonstruksiya problemləri”) mövzusunda yazdığı doktorluq dissertasiyasında V.Aslanov Azərbaycan dilinin söz köklərinin ilkin arxetiplərini yazılı qaynaqlar əsasında bərpa etmişdir. V.Aslanov əksər türkoqlar kimi prototürk dönəmində çoxhecalı söz köklərinin varlığını istisna edir⁵⁰.

⁴⁹ Асланов В. К проблеме реконструкции корневых морфем // “Советская тюркология”. Баку, “Наука”, 1971, №2, с. 67-75; Aslanov V. Daxili bərpa üsulu və Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki fonomorfoloji və leksik-semantik mənzərəsinin öyrənilməsi // “Azərbaycan filologiyası məsələləri”. II buraxılış. Bakı, “Elm”, 1984, s. 38-44; Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. 3 cildə, II c. Bakı, “Elm”, 2003; Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. 3 cildə, III c. Bakı, “Elm”, 2012.

⁵⁰ Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. 3 cildə, III c. Bakı, “Elm”, 2003, s. 62.

1980-ci illərin əvvəllərində (konkret desək, 1983 və 1984-cü illərdə) Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda nəşr olunan “Azərbaycan filologiyası məsələləri” toplusunda Azərbaycan dilinin leksik materialları ilə Kiçik və Ön Asiyanın qədim dilləri arasında paralelliklər mövzusunda məqalələr çap edilmişdi. Bu topluda İ.Məlikov⁵¹, T.Hacıyev⁵² və A.Məmmədovun Azərbaycan dilinin ən qədim tarixi, xett-Azərbaycan, şumer-Azərbaycan dillərindəki leksik paralelliklərlə, dil kontaktları ilə bağlı məqalələri çap olunmuşdu. Həmin məqalələr o zamanlar elmi ictimaiyyətdə çox böyük əks-səda doğurmuşdu. Bu topluda A.Məmmədovun iki məqaləsi dərc edilmişdi: 1) “Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar. Şumer - türk leksik paralelləri”; 2) “Türk dillərində ilkin söz köklərinin bərpasının nəzəri problemləri”⁵³. Türkoloq həmin məqalələrdə Azərbaycan dilinin şumer dili ilə genetik əlaqəsindən bəhs etmişdir.

A.Məmmədovun çoxşaxəli dilçilik fəaliyyətinin bir istiqaməti məhz türk-şumer leksik paralellikləri idi. Azərbaycan dilinin tarixini saxtalaşdıranlara qarşı kəskin çıxış edən türkoloq şumer-türk leksik ortaqlığına əsaslanaraq di-

⁵¹ Məlikov İ. Qədim xett və Azərbaycan dil uyğunluqları // “Azərbaycan filologiyası məsələləri”. I buraxılış. Bakı, “Elm”, 1983, s. 128-137; Xatt-ümmü-türk paralelləri // “Azərbaycan filologiyası məsələləri”. II buraxılış. Bakı, “Elm”, 1984, s. 100 -105.

⁵² Hacıyev T. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında // “Azərbaycan filologiyası məsələləri”. I buraxılış. Bakı, “Elm”, 1983, s. 25-34.

⁵³ Məmmədov A. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar. Şumer - türk leksik paralelləri // “Azərbaycan filologiyası məsələləri”. I buraxılış, Bakı, “Elm”, 1983, s. 5-24; Мамедов А. Теоретически е проблемы восстановления первичных корней в тюркских языках // “Вопросы Азербайджанской филологии” // вып. II, Баку, Элм, 1984, с. 5-21.

limizin tarixini XI-XIII əsrlərə aid edənlərə əks arqumentlə cavab verirdi. A.Məmmədov Azərbaycan dilinin qədim lay-larının, ən aşağısı, üç-dörd min il bundan əvvəllərə aid ol-ması fikrini irəli sürmüşdü.

Səs keçidlərinin, səs əvəzlənmələrinin mahiyyətini açan morfonologiyada söz köklərinin fonosemantik parçalanması da izah edilir. Morfonoloji araşdırmaların nəticələri etimoloji araş-dırmalar üçün çox əhəmiyyətlidir. Azərbaycan dilçiliyində morfonologiyanın inkişafı A.Məmmədov və F.Cəlilovun adı ilə bağlıdır. A.Məmmədovun “Türk samitləri: anlaut və kom-binatorika” əsəri morfonologiya sahəsində Azərbaycan dilçili-yi tarixində yazılmış ən dəyərli araşdırmalardan biridir⁵⁴.

Mübaligəsiz qeyd edirik ki, A.Məmmədovun həmin əsəri bir sıra məziyyətlərinə görə A.M.Şerbakın yazdığı “Türk dillərinin müqayisəli fonetikasi” əsərindən daha səviyyəli, da-ha üstün əsərdir. Baxmayaraq ki, müəllif təvazökarlıq göstə-rərək, monoqrafiyanın əvvəlində qeyd edir ki, onun araşdır-ması A.M.Şerbakın tədqiqatından ona görə fərqlənir ki, A.M.Şerbakın əsərində türk dillərinin bütün səs sistemi ehtiva olunmuşdur, ancaq onun əsərində yalnız türk dillərindəki sa-mitlərdə fonoloji və morfonoloji əvəzlənmələrin bəzi konkret məsələləri araşdırılır⁵⁵. Halbuki A.Məmmədov bu əsərdə türk dillərinin fonetikasının bir sıra problemlərini şərh etmişdir.

Ümumiyyətlə, fenomenal bilik və bacarığa, istedadla malik olan A.Məmmədovun dilçilik araşdırmaları bir neçə aspektdən ibarətdir:

⁵⁴ Мамедов А. Тюркские согласные: анлаут и комбинаторика. Баку, “ЭЛМ”, 1985.

⁵⁵ Yənə orada, c. 4.

1) Türk dillərinin 5 minillik tarixi olan şumer dili ilə leksik-semantik, fonoloji bağlılığı. Həmin ortaqlığın bir çox dilçilərdən fərqli olaraq, dil kontaktlarının (təmaslarının) nəticəsi kimi deyil, genetik birliyin əlaməti kimi təqdim edilməsi;

2) Türk fonologiyası və morfonologiyasının mühüm problemlərinin orijinal elmi şərh⁵⁶;

3) Türk dillərinin samitlər sistemi. Anlaut problemi, kar-cingiltili samit oppozisiyası və kombinator hadisələrin özünəməxsus izahı;

4) Etimologiyada morfonoloji hadisələrdən yararlanma;

5) Türk dillərində müqayisəli-tarixi istiqamətdə kombinator hadisələrin izahı; assimilyasiya, səs reduksiyasının, səs protetikliyinin tarixi aspektdə şərh olunması;

6) Türk dillərində farınqal saitlərin mənşəyinin izahı;

7) İlkin uzanma faktlarının tədqiqi;

8) Spontan və nizamlı səs keçidlərinin səbəblərinin açığlanması;

9) Türk dillərində vurğunun spesifik mahiyyətinin müqayisəli - tarixi aspektdə izahı.

A.Məmmədovun dilçilik araşdırmalarını dərk etmək üçün türk dillərindəki fonoloji və morfonoloji proseslərin mahiyyətini başa düşmək, dil universalilərinin məğzini anlamaq lazımdır. A.Məmmədov Azərbaycan dilçiliyində dil araşdırmalarına məhdud arealda deyil, dünya dilləri müstəvisində yanaşan ilk tədqiqatçıdır. Onun tədqiqatlarında türk söz kökünün anlautu, kar-cingiltili samit oppozisiyası, ilk vurğu, ilkin

⁵⁶ Мамедов А. Древнетюркская акцентуация и некоторые вопросы развития фонологических систем тюркских языков // "Советская тюркология". Баку, 1970, №5, с. 58-69.

uzanma məsələləri, kombinator hadisələrin mahiyyəti, reduksiya, assimilyasiya problemləri çox ətraflı təhlil edilmişdir.

A.Məmmədovun təkrarolunmaz üslubu var idi. O, türkologiyadakı müxtəlif problemlərə özünəməxsus tərzdə şərh verirdi. Məsələn, o, A.M.Şerbakın və bəzi digər türkoloqların ilkin türk sözlərinin kar samitlə başlaması haqqındakı ideyalarını şumer dilinin materialları əsasında tənqid edirdi. A.Məmmədov iddia edirdi ki, yeni şumer dilində həm kar, həm də cingiltili samitlərin olması həmin ideyanın əsassızlığını göstərir. Onun fikrincə, qədim şumer dilində kar başlanğıc olmuşdur. Yeni şumer dilində kar-cingiltili samit diferensiallaşması sonradan yaranmışdır. Həmin fakt da sübut edir ki, türk dillərinin ilkin mərhələsində söz başında kar - cingiltili samit oppozisiyası sonrakı hadisədir.

Qədim türk dillərində ilkin vurğunun musiqili və yaxud ekspirator vurğu olması haqqında da fikirlər mövcuddur⁵⁷. Türkologiyada N.Hacıyeva və digərləri monosillabizmə əsaslanaraq, ilkin söz kökündə ekspirator vurğunun olması fikrini müdafiə edirlər. Musiqili vurğu mənə fərqi yaratmağa xidmət edən prosodik vasitədir. Ancaq həmin vurğu çoxhecalı köklərin semantik diferensiallaşmasını təmin edir. A.Məmmədovun araşdırmaları göstərir ki, dilin ilkin mərhələsində – şəkilçilərin hələ yaranmadığı dövənlərdə polisintetik formalar, suprasediment elementlər, yəni səs tonu, vurğu daha aktiv olmuşdur və amorf söz kökləri üçün sinkretiklik səciyyəvi idi.

⁵⁷ Мамедов А. Тюркские согласные: анлаут и комбинаторика. Баку, "ЭЛМ", 1985, с. 90.

A.Məmmədovun fikrincə, türk söz kökündə labial anlautun inkişafı daxili və xarici amillərin təsiri ilə bağlıdır ki, burada da əsas amil daxilidir. Türkoloq qeyd edirdi ki, türk labial anlautu Ramstedt-Pellio qanunu ilə çox zəif izah olunur. Həmin qanuna görə, tarixən türk söz köklərinin anlautunda bir çox samitlər reduksiyaya uğramışdır. O, bu məsələdə səs allofonlarının tarixi dəyişmələrinin öyrənilməsinin xüsusi önəmini diqqətə çatdırır ⁵⁸.

“Türk samitləri: anlaut və kombinatorika” əsərində A.Məmmədov Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə nostratik dil materiallarına müraciət etmişdir. Vaxtilə A.M.Şerbak, K.Musayev, G.Klauson və V.Serebrennikov tərəfindən kəskin tənqid olunan nostratik konsepsiyadan A.Məmmədov məharətlə istifadə etmiş və bununla da, həmin konsepsiyayı qəbul etdiyini göstərmişdir.

Onun yaradıcılığında türk dillərinin konsonant sistemi türk dilləri ilə qohumluğu olmayan dillərdəki analogi və fərqli fonoloji, morfoloji proseslər əsasında da şərh edilmişdir. Yəni alim sübut edirdi ki, dilçi üçün dil sərhədi olmamalıdır.

A.Məmmədovun araşdırmalarında ilkin söz köklərində heca tonlarının məna fərqləndirici funksiya daşması, türk söz kökünün ilkin amorfluğu, sinkretikliyi məsələləri də zəngin dil materialları ilə ətraflı şərh edilmişdir ⁵⁹.

A.Məmmədov türk dillərində ilkin sözlərin bərpasının nəzəri məsələlərindən danışarkən şumer - türk leksik paralelliklərindən bəhrələnməyin xüsusi əhəmiyyət daşdığını

⁵⁸ Мамедов А. Тюркские согласные: анлаут и комбинаторика. Баку, “ЭЛМ”, 1985, с. 60; 66.

⁵⁹ Yəni orada, с. 111.

qeyd etmişdir. Halbuki həm dünya dilçiliyində, həm də türkologiyada şumer - türk bağlılığına hələ də skeptik yanaşanlar var. A.Məmmədov türk söz köklərinin inkişafını qədim şumer, akkad və elam dillərinin materiallarına əsasən izah edirdi.

A.Məmmədov türk dillərinin ilkin dövründə polisintetik formaların mövcudluğunu, musiqili vurğunun aparıcı funksiya daşdığını, söz köklərinin monotonluğunu, sadəcə, vurğu ilə fərqləndiyini göstərirdi. O, *dart-*, *ürk-*, *arx* tipli sözlərin arxaik formalarının ikihecalı olmasını elmi cəhətdən əsaslandırır. Türkoloq bu tipli köklərin səs reduksiyasının nəticəsi kimi sonradan formalaşdığını sübut edir.

A.Məmmədov isbat edirdi ki, əksər türk dillərində anlautda samitlərin tədricən cingiltiləşməsi küylü samitlərin sonorlaşması və spirantlaşması ilə sıx bağlıdır⁶⁰. Onun fikrincə, türk dillərində *bar – var-* (“çatmaq”) tipli keçidlər (yəni *b > v* keçidi) orta əsrlərdən başlanmışdır. A.Məmmədov I şəxs əvəzliyinin çuvaş dilindəki variantı (*epe*) ilə digər türk dillərindəki *ben//mən//min//men* variantlarını müqayisə edərək, həmin hadisənin *b* samitinin tarixən sonorlaşması və spirantlaşmasının nəticəsi olaraq yarandığını göstərirdi⁶¹. Bir sözlə, A.Məmmədovun araşdırmalarında türk söz kökünün anlautu, yəni başlanğıcı problemi hərtərəfli tədqiq edilmişdir.

Azərbaycan etimologiyasında öz sözünü demiş alimlərimizdən biri akademik A.Axundovdur. Əslində, A.Axundov dilçiliyimizin nəzəri dilçilik, fonetika, morfologiya sahələ-

⁶⁰ Мамедов А. Тюркские согласные: анлаут и комбинаторика. Баку, “ЭЛМ”, 1985, с. 61.

⁶¹ Yənə orada, с. 64.

rində elə bir iz qoymuşdur ki, onun etimoloji araşdırmaları alimin dilçilik fəaliyyətinin yalnız cüzi bir qismini təşkil edir. Ancaq etimologiya çətin sahə olduğundan alimin bu sahədəki araşdırmaları onun yüksək tədqiqatçılıq bacarığının bir nümunəsi kimi ortaya çıxmışdır. Digər tərəfdən, A.Axundov uzun müddət “Azərbaycan dilinin tarixi-etimoloji lüğəti”nin yaradılması üçün böyük səy göstərmiş, silsilə şəklində bu mövzuda dəyərli elmi məqalələr nəşr etdirmişdir.

Akademik A.Axundovun etimoloji araşdırmalarında diqqəti cəlb edən əsas xüsusiyyətlərdən biri də odur ki, bu tədqiqatlarda etimologiyanın 3 prinsipi gözlənilmiş, fonetik, leksik və morfoloji meyarlara əməl edilmişdir. A.Axundovun “Azərbaycan dilində insan bədən üzvləri adlarının fonetik ümumiləşdirilməsi və qrammatik təsviri təcrübəsi”⁶², “Azərbaycan dilində -z- ilə bitən insan bədən üzvləri adları”⁶³, “Azərbaycan dilinin tarixi-etimoloji lüğətinə aid materiallar”⁶⁴ adlı məqalələrində yeni etimoloji şərhlər verilmişdir. A.Axundovun etimoloji araşdırmalarında qədim türk yazılı abidələrindəki, Azərbaycan klassik ədəbiyyatındakı nümunələrdən, dialekt və şivələrimizdəki faktlardan geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

A.Axundov “Azərbaycan dilinin tarixi-etimoloji lüğətinə aid materiallar” məqaləsində otuz ilə yaxın bir müddət-

⁶² Axundov A. Azərbaycan dilində insan bədən üzvləri adlarının fonetik ümumiləşdirilməsi və qrammatik təsviri təcrübəsi // Dil və ədəbiyyat. 2 cildə, I c. Bakı, “Gənclik”, 2003, s. 288-294.

⁶³ Axundov A. Azərbaycan dilində -z- ilə bitən insan bədən üzvləri adları // Dil və ədəbiyyat. 2 cildə, I c. Bakı, “Gənclik”, 2003, s. 294-303.

⁶⁴ Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi-etimoloji lüğətinə aid materiallar // Dil və ədəbiyyat. 2 cildə, I c. Bakı, “Gənclik”, 2003, s. 424-480.

də rəhbərlik etdiyi etimoloji lüğətin beş cilddə verilməsinin nəzərdə tutulduğunu qeyd edir. Alim həmin məqalədə Azərbaycan dilinin müqayisəli-tarixi etimoloji lüğətinin tərtibi prinsiplərindən söhbət açır, bu lüğətin quruluşunu təsvir edir. Orada A hərfi ilə başlayan Azərbaycan dilinin kök sözlərinin ətraflı etimoloji təhlili verilmişdir⁶⁵.

A.Axundovun etimologiyaya aid maraqlı məqalələrindən biri də *Kür* sözünün mənşəyi ilə bağlıdır⁶⁶. A.Axundov bu hidronimi Qafqaz dillərində işlənən və “su” semantikasını ifadə edən *kur* sözü ilə əlaqələndirir. Məlumdur ki, Kür sözünün etimologiyası ilə bağlı digər fərziyyələr də var. Bəzən Kür Əhəməni şahı Kirin adı ilə bağlanılır, bəzən isə “gur, coşqun, iti” mənalarında izah olunur. Qeyd edək ki, bəzi İber-Qafqaz dillərində *kür* sözü “çay” anlamındadır⁶⁷.

A.Axundovun Kür hidroniminin mənşəyini “su” anlayışı bildirən sözlə bağlaması kifayət qədər inandırıcı və məntiqi ehtimaldır. Çünki bizim də zəngin faktlar əsasında apardığımız araşdırma sübut edir ki, *kür* sözü proto **ku* “su” kök morfeminin derivatıdır⁶⁸. Ural-Altay dillərində *kür* leksemının “su” semantikasını ifadə etməsi müşahidə olunur. Məsələn, müasir evenk dilində *kur* sözü “çaydakı dərin çuxur” mənasındadır və yaxud Amur çayının bir qolu indi də Kür adlanır.

⁶⁵ Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi-etimoloji lüğətinə aid materiallar // Dil və ədəbiyyat. 2 cildə, I c. Bakı, “Gənclik”, 2003, s. 424-480.

⁶⁶ Ахундов А. Об этимологии слова Кур // “Уч.записки АГУ им. С.М.Кирова”. Баку, АГУ, 1956, №10, с. 51-56.

⁶⁷ Yənə orada, с. 51-56.

⁶⁸ Məhərrəmli B. Dünya dillərində homogen sözlər. Bakı, “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, 2016, s. 133-134.

Təəssüf ki, A.Axundovun böyük zəhməti hesabına bir hissəsi hazırlanan “Azərbaycan dilinin tarixi-etimoloji lüğəti” onun vəfatından sonra başa çatdırılmamışdır. Halbuki bədnam qonşumuz olan erməni dilçiləri erməni dilinin kök sözlər lüğətini, erməni dilinin tarixi varislik lüğətini dəfələrlə nəşr etdirərək erməni xalqının guya “qədim xalq” olduğunu iddia edirlər. Əslində isə, erməni xalqı hibrid xalq olduğu kimi, erməni dili də hibrid dildir. Bu faktı erməni alimləri özləri dəfələrlə etiraf ediblər.

Azərbaycan dilinin kompleks etimoloji lüğətinin yazılmaması biz alimlər qarşısında böyük vəzifələrin dayandığını göstərir. Yəni V.Aslanov, Q.Qeybullayev, S.Əlizadə, F.Cəlilov, A.Məmmədov, M.Seyidov, A.Axundov, Q.Kazımov, T.Hacıyev, V.Adilov, E.Əzizov, B.Əhmədov, M.Qırçaq, M.Yusifov, B.Xəlilov və Ə.Tanrıverdinin etimoloji araşdırmaları davam etdirilməli, nəhayət ki, Azərbaycan dilinin etimoloji lüğəti hazırlanmalıdır. Həmin lüğət hazırlanarkən Azərbaycan dilçiliyində etimoloji araşdırmalardakı tarixi təcrübəyə və ənənələrə əsaslanmaq lazımdır.

Azərbaycan dilinin etimologiyası Azərbaycan xalqının tarixi və etnogenezi ilə bağlı məsələlərin şərhilə bağlıdır. Bu sahədə F.Ağasıoğlunun (Cəlilovun) araşdırmalarını xüsusi qiymətləndirmək lazımdır ⁶⁹. Azərbaycan türk-

⁶⁹ Ağasıoğlu F. Prototürk dialektləri larinqal nəzəriyyə işığında // Azər xalqı. II nəşr. Bakı: “Çıraq”, 2005, s. 213 -216; Al köklü sözlər // Azər xalqı. II nəşr. Bakı, “Çıraq”, 2005, s. 221-228; Ar köklü sözlər // Azər xalqı. II nəşr. Bakı, “Çıraq”, 2005, s. 229-232; Qu köklü sözlər // Azər xalqı. II nəşr. Bakı, “Çıraq”, 2005, s. 233-236; Etrusk-türk bağı. Bakı, “Qismət”, 2011; Doqquz Bitik. Azərbaycan türklərinin İslamaqədər tarixi. I Bitik: Tarixi qaynaqlar. Bakı, 2014.

lərinin tarixinə yeni konsepsiya olan “Urmu” nəzəriyyəsi ilə nəzər salan F.Ağasıoğlunun (Cəlilovun) uzunmüddətli tədqiqatları bir daha sübut edir ki, Altay nəzəriyyəsi Türkün tarixinin ən qədim çağlarının öyrənilməsi məsələsində o qədər də özünü doğrultmur. Azərbaycan türklərinin Ön Asiyadan dünyaya yayılması ideyası daha obyektiv fikirdir ⁷⁰. Orxon-Yenisey abidələrində adı çəkilən *az//as* etnoniminin Azərbaycan sözü ilə bağlılığı şübhəsizdir. Azərbaycan xalqı ən qədim türkdilli xalqlardan olduğuna, Şimali və Cənubi Azərbaycan ərazilərində böyük dövlətlər qurduğuna görə Azərbaycan dilindəki kök sözlərin araşdırılması dünya sivilizasiyalarının tarixində xalqımızın yerini və mövqeyini düzgün müəyyənləşdirmiş olur.

Azərbaycan dilçiliyində etimologiyanın inkişafında Q.Kazımovun araşdırmaları mühüm önəm daşıyır. Q.Kazımovun etimoloji araşdırmalarının unikallığı ondadır ki, onun rekonstruksiyalarında ulu dilin kök sözlərinin praformaları öz əksini tapır ⁷¹. Q.Kazımov “Azərbaycan dilinin tarixi” əsərində “Ulu dil müasir dil ailələrinin dərin qatlarında (monogenez problemi)” başlığı altında müxtəlif sistemli dillərdə homogen söz köklərinin dərin elmi izahını vermiş-

⁷⁰ Ağasıoğlu F. Doqquz Bitik. Azərbaycan türklərinin İslamaqədər tarixi. I Bitik: Tarixi qaynaqlar. Bakı, 2014.

⁷¹ Kazımov Q. Qapalı dünyanın sirri və ya etnoteolinqvistik nəzəriyyə // Sənət düşüncələri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitabxanası, 1997, s. 304-332; Qədim sanskrit, müasir türk, rus, ingilis, ərəb və fars dillərində eyniköklü sözlər // Sənət düşüncələri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitabxanası, 1997, s. 333-347; Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, “Təhsil”, 2003, s. 18-51; Kök və şəkilçiyə ayrılı bilməyən ikihecalı sadə feillər // “Filologiya məsələləri”. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, №4, s. 3-39.

dir. O, ulu dilə aid aşağıdakı söz yuvalarını bərpa etmişdir:

1. ***gi-** “getmək, gəlmək, qaçmaq, yerimək, hərəkət etmək, yüyürmək, yortmaq” və s.;
2. ***bi-** “boy, boy atmaq, bitmək, bitki, böyümək, böyük, inkişaf etmək, balaca, balacalaşmaq” və s.;
3. ***ti-** “dil, demək, danışmaq, məlumat çatdırmaq, söz söyləmək”;
4. ***ga-** “örtülü yer, qab, qapı, qala, qalamaq, hasar, şəhər”;
5. ***ba** - “bağ, əlaqə, bağlamaq, birləşdirmək, əlaqə yaratmaq, bağlayan, birləşdirən, əlaqə yaradan, Allah, başçı, rəis, bəy, hörmək, toxumaq”;
6. ***lu-** “adam, el, xalq, adam yaşayan yer, ulus, ölkə”;
7. ***ta** - “düz, çöl, səhra, dərə, təpə, dağ, dərין”;
8. ***bar-**, ***ber-** “almaq, vermək, yığmaq, toplamaq, var, mal-dövlət”;
9. ***bur-** “burmaq, burulmaq, burulğan, boran”;
10. ***si** - “sinə, ürək, orta”⁷².

Q.Kazımov 40 minillik tarixi olan ulu dilin b.e.ə. XII minillikdə protodillərə parçalandığını, bizim eranın III-VII əsrlərində Azərbaycan xalqının və Azərbaycan ümumxalq dilinin tam formalaşdığını, IX-XI əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül tapdığını göstərir.

Qeyd edək ki, fonoloji və morfonoloji araşdırmalar etimoloji tədqiqatlar üçün zəngin faktların üzə çıxmasına yardım edir. Azərbaycan dilçiliyində kök sözlərin fonologiyası sahəsində sanballı tədqiqatların müəllifi M.Yusifov ya-

⁷² Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, “Təhsil”, 2003, s. 18-47.

zır ki, türk dillərində, o cümlədən oğuz qrupu türk dillərində kök-şəkilçi hüdudu dəyişikliyə uğramağa daha çox meyilli olduğundan, dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində fonetik cəhətdən ilkin köklərə bənzəyən etimoloji və leksik məna cəhətdən ondan fərqlənən fuzial köklər də yaranmış olur. İlkin köklərin fuzial köklərdən əsas fərqi də birincilərin etimoloji və leksik cəhətdən uyğunluğu, ikincilərin fərqli olması ilə səciyyəlidir⁷³.

Azərbaycan dilində söz köklərinin inkişafında özünü göstərən mühüm morfoloji proseslərdən biri asemantikləşmə hadisəsidir. Təbii ki, qədim söz formaları müxtəlif morfoloji dəyişikliyə uğramış, onların əksəriyyəti asemantikləşmiş və ya fuziallaşmışdır. F.Cəlilovun ehtimalına görə, prattürkdə iltisqiliyəqədərki monosillabik quruluşda vurğudan deyil, tonlardan danışmaq olar⁷⁴. B.Xəlilov isə yazır ki, vurğu amorf – monosillabik – sinkretik quruluşa məxsus olan ən qədim qrammatik vasitələrdən biridir. Amorfluq – asemantikləşmə – omonimləşmə inkişaf xətti (qanunauyğunluğu) türk dillərinin morfoloji quruluşunda iltisqiliyi sabitləşdirmişdir. Beləliklə, türk dilləri öz inkişafını amorf quruluşdan başlamış, iltisqı quruluşda sona yetirmişdir⁷⁵.

Dünya dillərinin tipoloji cəhətdən amorf, aqlütinativ və flektiv dillərə bölünməsi nisbi məsələdir. Çünki iltisqı quruluşlu türk dillərində həm amorf, həm də flektiv dil xüsusiyyətlərinin izləri mövcuddur. Bu morfoloji əlamətlər

⁷³ Yusifov M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı, "Elm", 1984, s. 111.

⁷⁴ Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, "Maarif", 1988, s. 260.

⁷⁵ Xəlilov B. Feillərin ilkin kökləri. Bakı, ADPU, 1998, s. 13.

isə protodilin reliktidir. Yəni türk dillərinin morfoloji strukturunun formalaşmasında aqlütinasiya (iltisqaqlıq) prosesinin yaranması sonrakı mərhələdir.

Məlumdur ki, hal-hazırda türk dilləri aqlütinativ quruluşa malikdir. Aqlütinativ quruluşun yaranmasına bir çox amillər təsir etmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, tarixən, xüsusilə, ahəng qanununun aqlütinasiya prosesinə mühüm təsiri olmuşdur. Fuzial köklərin yaranması türk söz kökünün inkişafının labüd nəticəsidir. Çünki iltisqaqlı quruluşun təkamülü fuzial köklərin yaranmasını zəruriləşdirmişdir. Qədim türk söz kökünün inkişafı nəticəsində çağdaş türk dillərində çoxlu fuziallaşmış törəmə sözlər (derivatlar) yaranmışdır. Derivasiya prosesi türk kök morfemlərinin inkişafının əsas tendensiyalarından biri olmuşdur. Yəni müasir türk dillərində quruluşca sadə olan söz köklərinin bir qismi tarixi-etimoloji baxımdan törəmə sözlərdir. Lakin *kök+şəkilçi* və ya *kök+kök*, *kök+şəkilçi+şəkilçi* biçimində formalaşmış sözlərdə tarixi inkişaf nəticəsində “birikmə”, “daşlaşma” həmin kökləri dəyişdirmişdir.

Fuzial köklərin yaranmasının əsas mənbəyi və səbəbi söz köklərinin morfonoloji inkişafıdır. A.N.Kononovun qənaətinə görə, türk söz kökünün şəkildəyişmə mexanizmi prosesi bəzi şəkilçi morfemlərin məhsuldarlığının itirilməsi, zəifləməsi və fonetik cəhətdən formalaşması ilə sıx bağlıdır⁷⁶. Onun fikrincə, türk dillərində söz kökünün formalaşması aqlütinasiya yolu ilə

⁷⁶ Кононов Н.А. О фузии в тюркских языках // “Структура и история тюркских языков”. Москва, “Наука”, 1971, с. 120.

baş verir, şəkilçi morfemlər isə, əsasən, iki yolla yaranır: fuzial ərimə, birləşmə və müstəqil sözün şəkilçiyə çevrilməsi ilə⁷⁷.

Qədim yazılı qaynaqlarda türk dillərinə məxsus ilkin söz kökləri mühafizə olunmuşdur. Məsələn, VC (*sait+ samit*) quruluşlu köklərdən biri olan *uz* “yaxşı” kökü “Oğuznamə”də qorunmuşdur: *Az söylə uz söylə*⁷⁸. Türk dillərində kök+kök fuziallaşması da bir çox yeni sözlərin yaranması ilə nəticələnmişdir. Məsələn, qədim türk dilində *ög* kökü “ana” mənasını ifadə etmişdir. Hazırda türk dillərində işlənən *ögey//öqey* sözü, əslində, iki kökün birləşməsindən yaranmışdır. Çünki *ey//öy* sözü Altay dilində “doğma olmayan” anlamını daşıyır⁷⁹.

İlk yazılı qaynaqlarımız sayılan Orxon-Yenisey abidələrində söz əvvəlində müşahidə olunan karlaşma ulu dilin fonetik əlamətidir: *taş//daş, tağ//dağ, tuz//duz* və s. Bəzi müasir türk dillərində söz əvvəlində karlaşma hadisəsi qədim dil xüsusiyyəti kimi qorunmaqdadır. Azərbaycan və qumuq dillərində söz başında (anlautda) müşahidə edilən cingiltiləşmə isə sonrakı hadisədir. Sarı uyğur dilində bu qədim fonetik özəllik mühafizə edilmişdir: Azərb. *de* – s.uyğ. *te- // ti-* və s. Bu əski fonetik əlamət müasir türk dilində də var: Azərb. *qab* – türk. *kap*, Azərb. *daş* – türk. *taş* və s.

Azərbaycan dilindəki isim köklərinin öyrənilməsi üçün şumer, kelt, sanskrit, latın, qədim yunan, qədim çin, xett, assur, akkad dillərinin materialları mühüm mənbələr-

⁷⁷ Кононов Н.А. О природе тюркской агглютинации // “Вопросы языкознания”. Москва, “Наука”, 1976, №4, с. 17.

⁷⁸ Oğuznamə. Bakı, “Yazıçı”, 1987, s. 29.

⁷⁹ Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. Ашхабад, “Блым”, 1973, с. 40.

dir. Çünki məhz qədim dillərdə söz köklərinin ilkin variantları mühafizə olunmuşdur. Azərbaycan dilinin söz kökləri ilə qədim dillərin söz kökləri arasında kifayət qədər analoji paralellər mövcuddur. Bu cür analoji faktların bəzilərinə nəzər salaq:

- Azərb. *get-* – qəd.hind. *gā-* “getmək”⁸⁰;
Azərb. *aş* – şum. *a* “yemək”⁸¹;
Azərb.dial. *ağ-* “qalxmaq, yüksəlmək” – kelt. **ag-o* “sürmək, getmək” (EDPC, 27);
Azərb. *ər* – kelt. **aryo* “azad kişi” (EDPC, 43);
Azərb. *ağız* – kelt. *ās* “ağız” (EDPC, 44);
Azərb. *ata* – kelt. **atto* “ata” (EDPC, 46);
Azərb. *buğa* – kelt. **bow* “inək” (EDPC, 71);
Azərb.dial. *aba* “ata, ana” – ass. *abu* “ata” (AD, I, 68);
Azərb. *ud-* – xett. *ed-//ad-* “yemək” (EDHIL, 261);
Azərb. *ana* – xett. *anna* “ana” (EDHIL, 174);
Azərb. *nənə* – xett. *hanna* “nənə” (EDHIL, 261);
Azərb. *ata* – xett. *atta* “ata” (EDHIL, 225);
Azərb.dial. *aba* “ana” – sansk. *abala* “qadın” (SRS, 57);
Azərb. *kərt-* – sansk. *kartari* “qayçı, bıçaq, qılınç”,
kart- “ayırmaq, kəsmək”, *kut-* “ayırmaq, bölmək” (SRS, 152; 164);
Azərb. *kim* – sansk. *ka* “kim” (SRS, 142);
Azərb. *küy* – sansk. *ku-* “səslənmək” (SRS, 164);
Azərb.dial. *günü* – sansk. *kanā* “qız, qadın” (SRS, 148);

⁸⁰ Сосюр де Ф. Мемуар о первоначальной системе гласных в индоевропейских языках // Труды по языкознанию. Москва, “Прогресс”, 1977, с. 434.

⁸¹ Atalay B. Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme. İstanbul, Matbaai EbuZZiya, 1941, s. 9.

Azərbay. *göl* – sansk. *kulya* “kiçik çay, su kanalı” (SRS, 168);

Azərbay. *get-* – sansk. *ga-* “gedən” (SRS, 186);

Azərbay. *get-* – sansk. *gati* “hərəkət” (SRS, 188);

Azərbay. *ye-* – sansk. *yagdhi-* “qidalanmaq” (SRS, 212);

Azərbay. *ana-* – sansk. *yani* “qadın” (SRS, 218);

Azərbay. *dam* – sansk. *dam* “ev” (SRS, 259);

Azərbay. *yet-* – sansk. *yatra* “səfər, səyahət” (SRS, 529);

Azərbay. *yeri-* – sansk. *yā-* “getmək” (SRS, 228);

Azərbay. *dədə* – sansk. *tata* “ata” (SRS, 239);

Azərbay.dial. *aba* – lat. *avus* “baba” (EDL, 66);

Azərbay. *qab* – lat. *kapsa* “qutu” (EDL, 90);

Azərbay. *küpə* – lat. *kūpa* “çəllək” (EDL, 155);

Azərbay. *kərt* – lat. *kurts* “kəsirli” (EDL, 158);

Azərbay. *ud-* – lat. *edo* “yemək” (EDL, 185);

Azərbay. *o* – lat. *olle//ollus* “o” (EDL, 426);

Azərbay. *de-* – qəd.çin. *du-* “demək, ucadan oxumaq” (EDOC, 216);

Azərbay. *sığır* – qəd.çin. *sı* “vəhşi öküz” (EDOC, 479);

Azərbay.dial. *aba* – qott. *aba* “ər, kişi” (GED, 1);

Azərbay. *ata* – qott. *atta* “ata” (GED, 46);

Müasir türk dilləri arasında kifayət qədər fonetik, leksik-semantik, morfoloji səviyyələrdə fərqlənmələr var. Ən çox müşahidə olunan fonetik fərqlərdir. Müxtəlif səs keçidləri bu dillərin xarakterik fonoloji əlamətlərindəndir.

Azərbaycan dili ilə digər türk dilləri arasında söz köklərində həm sait, həm də samit fərqləri müşahidə edilir:

Azərbay. – tat.

Azərbaycan dilində isim kökləri

el – il *e~i*

ər – ir *ə~i*

don – tun *o~u*

Azərbay. – qaz.
yaz – jaz *y~j*

Azərbay. – çuv.
at – ut *a~u*

Azərbay. – başq.
oba – uba, od – ut, oxu – uki *o~u*

Azərbay. – yak.
aş – as *ş~s*

biç- – bis- *ç~s*

Azərbay. – qır.
oxu- – oku-, ox – ok *x~k*

d~t

daş – taş

Azərbay. – özb.

a~o

dağ – toğ, yaz – yoz, qab – kop

d~t

daş – taş

Azərbay. – q.qalp.

o~u

oğru – uru, oxşa – usa-

y~j

yurd – jurt

Azərbay. – tuv.

y~ç

yurd – çurt

q~x

qıl – xıl, qab – xap

Azərbay. – türk.

b~m

min – bin, mən – bən

Azərbay. – xak.

q~x

qab – xap

Azərbay. – uyğ.

baba – bava *b~v*
ağa – aka *ğ~k*

Azərbay. – qum.

ağa – aqa *ğ~q*
get- – qet-, güc – qüc *g~q*

dağ – tav, bağ – bav *ğ~v*
kişi – qişi *k~q*

Bu müqayisələri daha da artırmaq olar. Belə fonetik divergensiya – ayrılma faktları həm türk dil qrupları, həm də fərdi türk dillərindən hər biri üçün səciyyəvi əlamətlərdir. Bəzi türk dillərində açıq hecalı olan sözlər Azərbaycan dilində qapalı hecalıdır və yaxud Azərbaycan dilində açıq hecalı köklər digər türk dillərində qapalı hecalıdır. Məsələn, Azərbaycan. *su*, qum. *suv*.

H.Mirzəzadənin “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” əsərində Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi mövzusunda geniş bəhs etməsi⁸² təsadüfi deyil. Çünki ilkin söz

⁸² Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1990, s. 13-31.

formalarının morfonoloji təkamülündə səs keçidləri, fonetik hadisələr əsaslı rol oynamışdır. Dünya dilçiliyində fonologiya və morfonologiya sahəsində aparılan araşdırmaların nəticələri sübut edir ki, səs keçidləri dilin inkişaf iyerarxiyasında mühüm amildir. Azərbaycan ədəbi dilində sağır nun səsinin itməsi, ancaq dialekt və şivələrimizdə həmin səsin mühafizə olunması faktı söz köklərinin morfonoloji inkişafının öyrənilməsi zamanı fonoloji amillərin nəzərə alınmasını zəruri edir.

H.Mirzəzadə Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində işlənən isimlərlə bağlı yazır: “XIII-XVII əsrlər ərzində Azərbaycan dilində təsadüf etdiyimiz *uçmaq, damu, ün, oluş, bitik, nəsnə, biliş, tanıq, buyruq, sayru, əsən* və s. bunun kimi isimlərin bu gün şifahi nitqimizdə ifadə etdiyi mənalər tamamilə yeni formada, yəni başqa səs tərkibinə malik olan sözlərlə ifadə edilir: *cənnət, cəhənnəm, səs, pay, yazı, şey, elm, şahid, əmr, xəstə, sağlam*. Bu sözlər əvvəlkilərin sinonimləri olaraq işlənir. Qrammatik cəhətdən eyni məzmunlu isimlərin aralarında heç bir əsaslı fərq yoxdur. İsmə xas olan xüsusiyyətlər dilimizin bütün tarixi inkişafı boyu olduğu kimi dəyişmədən qalmışdır”⁸³.

Ə.Tanrıverdi də Azərbaycan dilində isimləri qrammatik cəhətdən konservativ nitq hissəsi kimi xarakterizə edir: “Yazılı abidələrdə rast gəlinən isimlərin əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə eynilə (ata, baş, iş, su, söz...), bir hissəsi isə fonetik dəyişmələrlə işlənir (ton-don, yüz-üz, oq-ox, qılıc-qılınc...).

⁸³ Yenə orada, s. 36.

XVIII əsrə qədər ədəbi dilimizdə intensivliyi ilə fərqlənən yağı (düşmən), bitik (yazı), buyruq (əmr), yazı (çöl), ün (səs), düş (yuxu) və s. kimi isimlər müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaizm hesab olunur. Maraqlıdır ki, bu tip arxaizmlər şivələrimizin əksəriyyətində, demək olar ki, eynilə mühafizə olunur”⁸⁴.

E.Əlibəyzadə “Azərbaycan dilinin tarixi” əsərində Orxon -Yenisey abidələrində işlənən sadə isimlərlə müasir Azərbaycan dilindəki isimlərin əksəriyyətinin analogiya təşkil etdiyini qeyd edir: “Sadə isimlər. Bunlar kök, lüğət fondunun əsasını təşkil edən ümumişlək sözlərdir, bu gün də dilimizin işlək, fəal sözləridir. Məsələn, “bəg”-bəy; “tənri”- tanrı, göy, Allah; “ana”; “ay”; “gün”;“gök”- göy, səma;“yol”; “kişi”- adam, insan, ər; “oğul” - oğlan, “qız”; “köz”; “qaş”; “yanaq” ; “yaş” - yaş, həddi-bülüğ; “el” - el, el-oba; “yer”; “yurt”; “ab”- av, ov; “eb”-ev; “at” - minilən at; “at”- ad; “iç” - içəri, daxil; “ok” -ox...”⁸⁵

Türk dünyasının bir hissəsi olan Azərbaycan türklərinin dilindəki kök morfemlər əlahiddə öyrənilə bilməz. Bu məsələyə münasibət ümumtürkoloji aspektdən olmalıdır. Tarixən meydana çıxan spesifik xüsusiyyətlər, divergensiyalar türk dillərinin fərdi inkişafı ilə bağlı yaranmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində kök morfemlərin digər türk dillərindəki faktlarla müqayisəsi V.Aslanov, S.Əlizadə, Q.Bağirov, Y.Məmmədov, A.Axundov, T.Hacıyev, M.Yu-

⁸⁴ Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, s. 187.

⁸⁵ Əlibəyzadə E. Azərbaycan dilinin tarixi. 2 cildə, I c. Bakı, Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 2007, s. 283.

Baba Məhərrəmli

sifov, H.Quliyev, F.Cəlilov, B.Əhmədov, M.Qırçaq, E.Əzizov və B.Xəlilovun tədqiqatlarında öz əksini geniş şəkildə tapmışdır.

II FƏSİL

TƏKHECALI İSİMLƏR

Monosillabizm (təkhecalılıq) ilkin söz köklərinin fonetik strukturunu təşkil etmişdir. Təkhecalı isimlər Azərbaycan dilinin qədim leksikasında xüsusi bir qatdır. Təkhecalı isim kökləri çoxhecalı isimlərə nisbətən daha qədimdir.

İndiyə qədər Azərbaycan dilçiliyində zəif öyrənilmiş sahələrdən biri də etimologiyadır. Bu “boşluğu” doldurmaq üçün Azərbaycan dilində hal-hazırda işlənməkdə olan isimlərin bir qrupunun etimoloji təhlilini təqdim edirik:

Arx. Müasir türk dillərində *ark//arık* formalarında işlənir. *Arx* ismi etimoloji cəhətdən **ar+ık* > *ark//arx* şəklində formalaşmışdır. **Ar* kökü müxtəlif dillərdə “su” anlamını ifadə edən qədim morfemlərdən biridir⁸⁶. Müasir macar dilində *ar* kökü “su” semantikasını mühafizə etmişdir.

Z.Eyyuboğlunun bu sözün guya erməni mənşəli *hark* “su yolu” sözündən alındığını iddia etməsi fikri (TDE, 38) həqiqətə uyğun deyil. Müqayisə edək: xett. *arr-* “yumaq” (EDHIL, 197), *aruna* “dəniz” (EDHIL, 212).

Bağ. *Bağ* (“düyün, ip, əlaqə” mənasında) ismi qədim CV (*samit+sait*) quruluşlu *ba-* “bağlamaq” feil kökündən yaranmışdır, -ğ burada daşlaşmış şəkilçidir. Yəni *bağ* ismi etimoloji cəhətdən *ba+ğ* şəklində formalaşmışdır. Əski türk

⁸⁶ Məhərrəmli B. Dünya dillərində homogen sözlər. Bakı, “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, 2016, s. 72.

yazılı abidələrində *ba-* feili müstəqil morfem kimi işlənmişdir (DTS, 76). Müqayisə edək: protoyap. **bə*, protokor. **pa* “kəndir” (EDAL, 319).

Bud. Bu söz nostratik mənşəli **pa* “ayaq” kökündən yaranmışdır. *But//bud* sözü qədim türk dilində “ayaq, qol” mənalarında işlənmişdir. Həmin kökün morfonoloji inkişafında *p~b* əvəzlənməsi müşahidə olunur.

Dünya dillərində analogi faktlara nəzər salaq: ing. *paw* “pəncə”, *pounce* “caynaq, dırnaq”, *foot* “ayaq”, qəd.hind.-Avr. *ped//pod//föt* “ayaq”, qəd.hind. *pad*, qot. *footus* “ayaq”⁸⁷, fran. *pas* “addım”, tür. *bacak* “ayaq”, qaz. *başa* “ayaq”, Azərb. *paça* “ayaqların arası”, *pəncə* “ayağın alt hissəsi”, tür. *paça* “qoyun, dana kimi heyvanların kəsilmiş ayağı, ayaqdan bişirilən yemək”, fars. *pa* “ayaq”, *paçe* “baş-əl ayaq”, qəd.germ. *ped//pod* “ayaq”⁸⁸, gür. *peq//pex* “ayaq” (ESKY, 50), sansk. *pad* “ayaq, addım”, *paada* “ayaq, bitkilərin kökü” (SRS, 47), lat. *pedis* “ayaq”, protoital. *ped* “ayaq” (EDL, 462).

Bolqar və serb dillərində *pača//pače* (“ayaqdan bişirilən yemək”) sözü var. H.Eren ehtimal edir ki, bu söz həmin dillərə türk dillərindən keçmişdir (TDES, 321).

Müqayisə edək: qəd.perm. *pod* “ayaq”, skif. *pada* “iz”, fars. *bazu* “dirsək, qol”, *papuş* “ayaqqabı”. Rus dilindəki *нешком*, *нешуй*, *ноход* sözlərinin, Azərbaycan dilindəki fars mənşəli *piyada* sözünün də kökü **pa* morfemi ilə bağlıdır.

⁸⁷ Макаев Э.А. Структура слова в индоевропейских и германских языках. Москва, “Наука”, 1970, с. 100.

⁸⁸ Yenə orada, с. 100.

Türk dilləri ilə qohum olan koreya dilində *pal* sözü “ayaq” mənasındadır. G.Ramstedt Türkiyə türkcəsində işlənən *başmaq* sözünün bu kökdən yarandığını ehtimal edir⁸⁹. Analoji faktlara nəzər salaq: lob. *paī* “ayaq, iz”⁹⁰, adıq. *pe* “burun” (ESAY, 9), *papış* “hündür dabanlı ev ayaqqabısı” (ESAY, 8), çin. *bo* “böyük barmaq” (BKRS, 53), ər. *paş* “pəncə”, fran. *patte* “pəncə”, alq. *peda* “ayaq”, afrik., hol. *poot* “ayaq”, kat. *peu/pota* “ayaq”, lat. *pes* “ayaq” (OSNY, III, 66-69).

A.T.Kaydarov qazax dilindəki *başay* “ayaq barmaqları” sözünün *baş* + *pay* sözlərindən yarandığını göstərir⁹¹. Türk dillərində işlənən *bacak* və *paça* sözləri bir çox tədqiqatlarda fars mənşəli ehtimal edilsə də, əslində, həmin sözlərin kökü olan **pa* “ayaq” sözü nostratik mənşəlidir. Sadəcə olaraq, bu nostratik kök morfem öz praformasını məhz fars dilində mühafizə edə bilmişdir. Müqayisə edək: kom. *pod* “ayaq”, udm. *pıd* “ayaq, pəncə”. Deməli, türk, fin-üqor və hind- Avropa dillərində işlənən *bud- poot - pod - foot* sözləri homogendir. Komi dilinin etimoloqları bu morfemin arxetipini Perm dilləri üçün **pod* formasında bərpa edirlər (KESKY, 223).

Buz. *Buz* ismi *buy-* “donmaq” feilindən yaranmışdır.

⁸⁹ Зайончковский А.А. К вопросу о структуре корня в тюркских языках. Глагольные основы моносиллабические (односложные) типа С+Г (согласный+гласный) // “Вопросы языкознания”. Москва, “Наука”, 1961, №2, с. 31.

⁹⁰ Малов С.Е. Лобнорский язык. Фрунзе, Издательство Академии Наук Киргизской ССР, 1956, с.154.

⁹¹ Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма - Ата, “Наука”, 1986, с. 122.

Həmin feil qədim türk dilində *budh-* şəklində işlənmişdir (DLT, III, 439). Müasir türk dilində də *buy-* feili “donmaq, üşümək” anlamındadır (TS, 331).

D>y>z keçidi türk dillərinin fonologiyası üçün səciyyəvidir. *Buz* sözü müasir türk dillərində müxtəlif fonovariantlardadır: özb., uyğ. *muz*, türkm., dol. *büz*, xal. *buzäk*, qum., qar.balk. *buz*, yak. *mūs* “buz” (EDAL, 933).

Çay. *Çay* ismi **ça+y* şəklində tərkib hissələrinə ayrılır. *Ça* kökü *su/çu* kökünün allomorfidur⁹². M.Kaşğari-nin lüğətində *çi* kökü “yaş, nəm” anlamında verilmişdir: *çi yer* “yaş yer” (DLT, III, 207). Çin dilində *sa* kökü “çay” mənasındadır. Həmin söz uyğur dilinin Hami ləhcəsində də işlənməkdədir⁹³. Səciyyəvi *s~ç* əvəzlənməsinə görə *sa* və *ça* kökləri eyni yuvadan törəmişdir.

Dil. Qədim türk dilində *til* şəklində işlənmişdir (DTS, 559). Azərbaycan dilindəki cingiltili variant sonradan yaranmadır. *Dil* ismi etimoloji cəhətdən *di//ti+l* hissələrinə ayrılır. **Ti-* “demək, söyləmək” kökü nostratik mənşəlidir. Müqayisə edək: yak. *tal* “dil”, ing. *to tell* “söyləmək”, rus. *толковать* “izah etmək, şərh etmək”.

Him. *Him* sözü **im* “işarə” kökünün əvvəlinə *h* protektiv səsinin artırılması yolu ilə yaranmışdır. Türk dilində işlənən *imge* sözü də bu kökdən qaynaqlanır. **İm* kökü qədim yazılı mənbələrdə işlənmişdir: *im bilsä er ölmäs* “əgər kişi işarəni başa düşsə, o ölməz” (DTS, 209).

⁹² Məhərrəmli B. Dünya dillərində homogen sözlər. Bakı, “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, 2016, s.120-121.

⁹³ Малов С.Е. Уйгурский язык (хамийское наречие). Москва-Ленинград, Издательство Академии Наук СССР, 1954, с. 176.

İm//üm kökü monqol dilində də var. Bu leksem Altay dillərinin orta q sۆzlərindəndir. Türk dillərində *um//im//em//in* şəkillərində işlənir. Qədim türk dilində *imlemek* feili “işarə vermək” anlamında olmuşdur: *men añar imlədim* “mən ona işarə verdim” (DTS, 209). Müasir türk dilində işlənən və ərəb mənşəli hesab edilən *ima* (TS, 960) sözü də *im//him* sözü ilə eyniköklüdür.

Huş. *Huş* ismi qədim türk dilində işlənən *us* “ağıl, şüur, düşünmək” (EUTS, 267; GC, 241) sözünün önünə *h* protetik səsinin artırılması yolu ilə yaranmışdır. Əski qaynaqlar sübut edir ki, vaxtilə *us* “ağıl” – *us-* “düşünmək” sinkretik kök olmuşdur.

Bu kökdə morfonoloji inkişaf nəticəsində *s~ş* əvəzlənməsi baş vermişdir. *Us* “ağıl” kökü müasir çuvaş dilində *as* variantındadır. Azərbaycan dilindəki *huşa gəlmək* ifadəsi çuvaş dilində *asa kil-* şəklindədir (Fed., I, 60-61). *Us* “ağıl” kökü XV əsrəqədərki Azərbaycan yazılı qaynaqlarında işlənmişdir⁹⁴.

Göl. Müxtəlif qaynaqlarda *göl* sözünün *qol* sözü ilə bağlılığı ehtimal olunur (ESTY, VI, 42). Halbuki bu ehtimalın heç bir elmi əsası yoxdur. *Göl* sözü etimoloji cəhətdən *gö+l* şəklində tərkib hissələrinə ayrılır. Müqayisə edək: qəd.hind.-Avr. **kel* “maye”⁹⁵. Doğrudur, türk dillərində *kol//kul* “çay” mənasında işlənir, ancaq həmin söz də *göl* sözü kimi nostratik mənşəli **ku* “su” kökündən yaranmışdır.

⁹⁴ Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. 3 cildə, II c. Bakı, “Elm”, 2003, s.268.

⁹⁵ Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов. Москва, Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 1996, с. 78.

Qədim uyğur dilində *yul* sözünün “çay, dəniz” mənalarında işlənməsi (EUTS, 306) *göl//kol//kul//yul* sözlərinin homogenliyini sübut edir. Xakas dilində və dialektlərində *xol*, tatar və başqırd dillərində *kul* “çay” anlamındadır. Türk dillərində *kol* sözü “dərə” mənasında da işlənir.

Bəzi altayşunaslar türk dillərindəki bu sözün qədim monqol yazılı dilində işlənən *qoul* “çay, dərə” sözündən alındığını iddia edirlər. Müqayisə edək: mon. *hol* “dağ çayı”, mon.-xal. *qol* “sürətli axan çay”, kalm. *qol* “çay dərəsi”, monq. *quor* “çay”, manc. *qolo* “çayın ortası”, sol. *qolo* “çay”, kor. *kōl* “dərə” (ESTY, VI, 43 - 44). Çuvaş dilində ikihecalıdır: *kule* “göl” (ESCŸY, 123).

Göz. Türk dillərində *qöz//güz//kös//qüz* biçimlərində işlənir (ESTY, III, 60). *Göz* ismi etimoloji baxımdan **gö+z* şəklində formalaşmışdır. Adətən, türkologiyada -z “cəmlik, ikilik” bildirən şəkilçi kimi səciyyələndirilir. Məsələn, *diz*, *biz* sözlərində -z kəmiyyət şəkilçisidir.

Göz isminin qədim variantı *köz* şəklindədir: *jana iki közi körməz erti* “onun iki gözü də görmürdü” (DTS, 320). V.Aslanovun fikrincə, qədim Azərbaycan yazılı abidələrində işlənən *görklü* və *gözəl* sözləri də *gö-* kökündən yaranmışdır⁹⁶. Hal-hazırda uyğur dialektlərində *kö-* “baxmaq, görmək” feili işlənməkdədir (UDS, 94). A.Axundov *göz* sözünün *gör-* feilindən əmələ gəldiyini ehtimal edir⁹⁷.

⁹⁶ Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. 3 cildə, III c. Bakı, Elm, 2012, s.35.

⁹⁷ Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi-etimoloji lüğətinə dair materiallar // Dil və ədəbiyyat. 2 cildə, I c. Bakı, “Gənclik”, 2003, s. 496-297.

Göz isminin qeyri-türk dillərində də leksik paralelləri mövcuddur. Məsələn, ing. *gaze* “baxış, nəzər, göz yetirmək, nəzər salmaq”.

Qaz. *Qaz* ismi etimoloji cəhətdən səs təqlidi əsasında yaranan **ku* “quş” kök morfemindən əmələ gəlmişdir. Müqayisə edək: şum. *hu* “quş” (SL, 11), rus. *гусь*, ing. *goose* “qaz”, amer. *k`a* “qarğa” (AED, 58), esk. *ku* “qu quşu, ağ qaz”, lat. *qavia* “dəniz quşu” (EDL, 256), gür. *katam*, meq. *kotom*, svan. *katal*, çan. *kotume* “toyuq” (ESKY, 195), Alt. *quçi* “qartal”, prototunq. **qusi* “qartal” (EDAL, 569), çin. *qın* “quş, ov, heyvan” (BKRS, 359), yap. *qan* “vəhşi qaz” (BYRS, 94), qəd.çin. *qın* “quş” (EDOC, 54), drav. *kun* “bayquş” (DED, 172), çuv. *kora* “qarğa”, rus. *кырб* “xoruz”, oset. *kark* “toyuq”, qəd.özb. *kavu* “qu quşu”, kom. *kuröq* “toyuq”, protoalt. **kar* “quş”, prototunq. **kara* “vəhşi, çöl quşu” (EDAL, 652).

Tük. *Tük* ismi etimoloji cəhətdən **tü+k* hissələrindən ibarətdir. **Tü* kökü qədim türk dilində “tük, qıl, saç” anlamındadır (DTS, 594; EUTS, 256). Deməli, *tük* ismində tarixən kök+şəkilçi daşlaşması baş vermişdir. *Tü* “saç” kökü türk xalq danışıq dilində də mühafizə olunmuşdur (TTTSKBS, II, 941).

Yük. *Yük* ismi etimoloji cəhətdən *yü+k* hissələrinə parçalanır. V.Aslanov bu ismin *yü-* “yükləmək” kökündən yarandığını qeyd edir. O, həmin feil kökünün *yük-* sözündə asemantikləşdiyini göstərir⁹⁸.

⁹⁸ Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. 3 cildə, II c. Bakı, “Elm”, 2003, s. 260.

III FƏSİL

ÇOXHECALI İSİMLƏR

Çoxhecalı sözlər dilin inkişafının sonrakı dövrlərinə aiddir. Azərbaycan dilində işlənən bəzi çoxhecalı isimlərin tarixi-etimoloji təhlili göstərir ki, onlar təkhecalı köklərdən təşəkkül tapmışdır. Belə isimlərin bir qisminin etimoloji şərhini veririk:

Ağac. Çuvaş dilində *yávaç* formasındadır (ESCŸY, 83). *Ağac* ismi qədim türk yazılı abidələrində işlənən **ı* “ağac, kol, bitki” (DTS, 216) kökündən yaranmışdır. Yəni *ağac* ismi etimoloji baxımdan *ı+ğac* şəklində formalaşmışdır. Qədim türk dilində *ığac* biçimindədir (QTAL, 37).

M.Kaşğarının lüğətində *yığac//yıqac* şəklində verilmişdir (DLT, III, 8; 28). Ş.Sami bu sözün *ağmak* feilindən yarandığını iddia edir (KT, 31). A.Axundov da *ağac* isminin *ağ-* “çıxmaq” feilindən yarandığını ehtimal edir⁹⁹.

Alqış. A.Vamberi cağatay dilindəki *elik* “əl” sözü ilə *almaq* feilinin *al* kökündən yarandığını qeyd etmişdir (EWTTS, 15). Dilimizdəki *alqış* sözünün də etimoloji əsasında məhz *əl//al* kökü dayanır. Yəni *alqış* ismi *əl//al+qış* şəklində formalaşmışdır.

A.Axundov *alqış* isminin kökünü “tərifləmək, yüksəyə qaldırmaq” anlamlı *alqımaq/alğamaq* feili ilə əlaqələndirir¹⁰⁰. F.Ağasioğlunun (Cəlilovun) *alqış* sözünün mənşəyini *al//hal*

⁹⁹ Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi-etimoloji lüğətinə dair materiallar // Dil və ədəbiyyat. 2 cildə, I c. Bakı, “Gənclik”, 2003, s. 448.

¹⁰⁰ Yəne orada, s. 460.

“mifoloji varlıq” morfeminə bağlaması fikri ilə¹⁰¹ razılaşmır. Fikrimizcə, *alqış* isminin “xeyir-dua, xeyirxah dilək” mənası sonradan məcaziləşmə nəticəsində yaranmışdır.

Alov. *Alov* isminin ilkin forması *yalov*-dur. Dialektlərimizdə *yalav*//*yalov* variantları var. Qədim türk dilində *yalın* “alov”, *yula* “şam”, *yalınamak* “alovlanmaq” anlamlarını ifadə etmişdir (DLT, III, 23; 25; EUTS, 281).

Alov ismi etimoloji cəhətdən **yal-* “yanmaq” gövdəsindən yaranmışdır: *yal*+*ov*. Həmin **yal-* gövdəsi də *yan-*, *yak-*, **yar-* gövdələri kimi **ya-*“od, işıq, qızmaq, işıqlanmaq” kökündən törəmişdir¹⁰². Qədim türk dilində *yal-* feili müstəqil morfem kimi işlənmişdir: *ot yaldı* “od alovlandı” (DLT, III, 63).

Alın. Azərbaycan dilçiliyində F.Ağasıoğlu (Cəlilov) *al* yuvasının derivatlarından ətraflı bəhs etmişdir. F.Ağasıoğlu (Cəlilov)¹⁰³ və A.Axundovun¹⁰⁴ *alın* sözünün *al* kökündən yaranması haqqındakı fikirlərini biz də müdafiə edirik. Yəni *alın* ismi *al* “irəli, ön tərəf” kökü ilə *-ın* şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır: *al*+*ın*. Bəzi müasir türk dillərində *al*//*il* kökü “qabaq, ön tərəf” mənasındadır.

Z.Eyyuboğlunun fikrincə, *alın* ismi *al-* feilindən yaranmışdır. O, türk dillərində işlənən *alan* “düz yer” sözü ilə *alın*

¹⁰¹ Ağasıoğlu (Cəlilov) F. Al köklü sözlər // Azər xalqı. II nəşr. Bakı, “Çıraq”, 2005, s. 213-221.

¹⁰² Məhərrəmli B. Dünya dillərində homogen sözlər. Bakı, “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, 2016, s. 178-179.

¹⁰³ Ağasıoğlu (Cəlilov) F. Al köklü sözlər // Azər xalqı. II nəşr. Bakı, “Çıraq”, 2005, s. 223.

¹⁰⁴ Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi-etimoloji lüğətinə dair materiallar // Dil və ədəbiyyat. 2 cildə, I c. Bakı, “Gənclik”, 2003, s. 464.

isini eyniköklü hesab edir (TDE, 25). Qədim türk dilində *al* kökü “irəli tərəf, ön tərəf” anlamındadır (DTS, 32).

Qeyd edək ki, *il//al* eyni kökün fonovariantlarıdır. İlk dəfə A.Vamberi etimoloji lüğətində *al//ol//ul//ül* kökündən bəhs etmişdir. O, uyğur dilindəki *ilrü* “qarşı”, cağatay dilindəki *iley* “qarşı” sözlərinin kökündə məhz bu morfemin dayandığını göstərir (EWTTS, 12). A.Məmmədov türkmən dilində *a:la* “irəli”, *alun* “alın” sözlərinin kökünü **al* biçimində bərpa edir¹⁰⁵. Azərbaycan dilindəki *irəli* sözü türk dilində *ileri* variantındadır. Deməli, türk dillərindəki *irəli//iləri//ileri* sözü də bu kökdən yaranmışdır. Türk dilindəki *ileri* (“qarşı tərəf”) variantında *il* kökü bərpa olunur. Yəni həmin forma *al>il* keçidi ilə yaranmışdır. Açıq saitə qapalı saitə keçməsi türk dilləri üçün səciyyəvidir.

A.N.Kononov qədim türk dilində işlənən *ald* “irəli” sözünün də *al+d* şəklində **al* kökündən yarandığını ehtimal edir: *Bir öylik kişini xan aldınça alıb kəldilər* “Bir adamı xanın önünə gətirdilər”; *Kün xanın aldında koydular*: “Gün xanın qarşısına qoydular”¹⁰⁶.

Hazırda müasir qaraqalpaq dialektlərində *ald* sözü “irəli, əvvəl” anlamlarında işlənməkdədir¹⁰⁷. Yazılı abidələrdə, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *iley* sözü “qa-

¹⁰⁵ Мамедов А. Тюркские согласные: анлаут и комбинаторика. Баку, “ЭЛМ”, 1985, с. 86.

¹⁰⁶ Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского. Москва-Ленинград, Издательство Академии Наук СССР, 1958, с.156; 157.

¹⁰⁷ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т.1. Материалы по диалектологии (тексты и словарь). Москва, Издательство Академии Наук СССР, 1951, с. 320.

baq, hüzur, ön, ön tərəf, qarşı” mənələrindədir: *İləyündə düğün var. Düğünə varıb ötgül*¹⁰⁸. Qədim özbək dilində *iləy* sözü “irəli tərəf, ön tərəf” anlamını ifadə etmişdir¹⁰⁹. Etimoloji baxımdan düzəltmə olan bu sözlər kök morfemin **al* və yaxud **il* biçimlərində bərpa edilməsinin real olduğunu göstərir. Burada açıq saitin qapalı saitə keçməsinə – (*a>i* formasında) nəzərə almaq lazımdır. Dolqan türkcəsində *ilin* sözü “qabaq, ön tərəf” mənasındadır (SDR, 27). Həmin derivat da vaxtilə *al//il* kökünün mövcudluğunu təsdiq edir.

Fon Qaben əski türkcədə *il* kökünün müstəqil morfem kimi “ön tərəf, şərq” mənələrində işləndiyini göstərir¹¹⁰. A.T.Kaydarov qazax dilindəki *alda* “irəlidə, ön sırada” sözünün kökünü **al* şəklində bərpa edir¹¹¹. Yuxarıdakı faktlar bir daha sübut edir ki, müasir türk dillərindəki bir çox etimoloji cəhətdən düzəltmə olan sözlərin tərkibində **il // *al* kök morfemi asemantikləşmişdir.

Ayaq. Bu sözün türk dillərində *ayaq//adak//azak //hadak* variantları var. Azərbaycan dialektlərində *adaq* sözü “uşağın ilk addımı, ilk yerişi” anlamındadır. *Ayaq* ismi *t~d~y* əvəzlənmələri ilə *at-* feilindən əmələ gəlmişdir¹¹². Maraqlıdır

¹⁰⁸ Hacıyev T. Dədə Qorqud Kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı, “Öndər”, 2004, s. 210.

¹⁰⁹ Фазылов Э. Староузбекский язык. Т. I-II. Ташкент, “Фан”, 1966, Т. II, с. 413.

¹¹⁰ Gabain Von A. Eski Türkçenin Grameri. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 275.

¹¹¹ Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата, “Наука”, 1986, с.186.

¹¹² Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi-etimoloji lüğətinə dair materiallar // Dil və ədəbiyyat. 2 cildə, I c. Bakı, “Gənclik”, 2003, s. 469.

ki, german dillərində də *at-* “getmək” feili var. Müqayisə edək: qəd.hind. *atati* “gedir”¹¹³, rus. *удму* “getmək”.

Addım, adlamaq sözlərinin mənşəyində də *at-* feili dayanır. *Ayaq* ismi türk dillərindən fars və kürd dillərinə keçmişdir (TTTSKBS, I, 91).

Bağırmaq. *Bağırmaq* ismi *bağ+ır+saq* şəklində tərkib hissələrinə ayrılır. *Bağır//baqır* sözü qədim yazılı qaynaqlarda “ciyər” mənasındadır (DLT, IV, 59). *Bağır* sözü *bak//baq//bağ* morfemindən yaranmışdır. Azərbaycan dilində işlənən *bağrı-na basmaq* frazeologizmində həmin kök qorunmuşdur. Türk dillərində *bağır* sözü “qarın boşluğu” anlamında da işlənir (TDE, 65). *Bağır* sözü teleut dilində *pu:r* şəklindədir. Bəzi türk dillərində isə *pa:r* biçimindədir (GC, 317).

Balta. Qədim türk dilində *baldu* şəklində işlənmişdir (DLT, IV, 65). Müqayisə edək: ass. *pilaqqu*, sansk. *paraçu* (SRS, 368), şum. *balaq* “balta”, kalm. *baly* “iri bıçaq”, akk. *paltu* “balta” (TDES, 38).

Etimoloqlar bu sözü monqol dilindəki *balba//balbax* “zərbə vurmaq, hissələrə ayırmaq” sözü ilə eyniköklü hesab edirlər (ESTY, II, 58). *Balta* ismi etimoloji cəhətdən *bal//pal+ta* şəklində tərkib hissələrinə ayrılır. Qədim türk-cədə *bal* kökü “sap, gövdə” mənasında işlənmişdir. Z.Ey-yuboğlu bu sözün fars mənşəli *bil* “bel, qazmaq” kökündən yarandığını ehtimal edir (TDE, 69; 71). Güman ki, alman dilindəki *beil* “balta” sözü də *balta* ləksemi ilə eyniköklüdür.

¹¹³ Макаев Э.А. Структура слова в индоевропейских и германских языках. Москва, “Наука”, 1970, с.83.

Balıq. *Balıq* ismi bəzi mənbələrdə *bal+ıq* şəklində təhlil olunur və *palçıq//balçıq* sözü ilə eyniköklü hesab edilir (ESTY, II, 60). Qədim türk dilində *balaq* formasında da işlənmişdir (DTS, 80). Bizim fikrimizcə, *balıq* sözünün tərkibi etimoloji cəhətdən *ba+lıq* (müqayisə edək: *bu+laq*) şəklində ayrılmalıdır.

Ba kökü **bu* “su” kökünün fonovariantıdır¹¹⁴. Vaxtilə şumer dilində *ba* kökü “balıq” anlamında işlənmişdir (SL, 8-27). *Balıq* ismi müasir türk dillərində və dialektlərində *bəliğ//beliğ//balık//balux//palık* variantlarındadır. Qazax dilinin dialektlərində *bal* sözü “kiçik arx” mənasındadır (ESTY, II, 60). Orta əsrə aid yazılı qaynaqlarda *balık* sözü “palçıq” anlamını da ifadə etmişdir (GC, 336).

Barmaq. *Barmaq* sözü *bar+maq* şəklində tərkib hissələrinə ayrılır. A.Vamberi bu sözün kökünü *bar-* “çatmaq, irəli getmək” feilinə bağlayır. G.Ramstedt və N.N.Poppe *barmaq//parmaq* sözünü monqol dilindəki *barı-* “tutmaq” sözü ilə müqayisə edirlər (ESTY, II, 68).

Barmaq isminin *bar-//var-* “gəlmək, çatmaq” feilindən yaranması fikri inandırıcı deyil. Digər tərəfdən, nostratik istiqamətli tədqiqatlarda **par//*bar* kökü müstəqil şəkildə “barmaq” anlamında bərpa olunur. Məsələn, V.M.İlliç-Svitıç bu kökün nostratik səciyyəli olduğunu göstərir və onun arxetipini nostratik dillər üçün *parä* şəklində bərpa edir: hind.-Avr. *per* “barmaq”, sam. *parsa* “caynaq”, kartv. **prcxa* “dırnaq”, slav. **p̣̌rst*, rus. *непчм* “barmaq” (OSNY, III, 70-71). Spesifik

¹¹⁴ Məhərrəmli B. Dünya dillərində homogen sözlər. Bakı, “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, 2016, s. 178-179.

p//b refleksinə əsaslansaq, rus dilindəki *палец* “barmaq” sözü ilə Azərbaycan dilindəki *barmaq* sözü homogendir.

Bayraq. Z.Eyyuboğlunun fikrincə, bu söz *batır*- feilindən yaranmış və *batrak~bayraq* şəklinə keçmişdir (TDE, I, 79). Digər qaynaqlarda da bu ismin *batır*- feilindən yarıdığı ehtimal edilir. Həmin ehtimal inandırıcıdır. Çünki qədim yazılı qaynaqlarda *batrak* variantına da təsadüf edilir. M.Kaşğari öz lüğətində *batrak* sözünü *bayraq* sözünün variantı kimi vermişdir (DLT, IV, 75).

Türk dialektlərində “bayraq” anlamında işlənən *baydaq* sözü də var (TDES, 44). Müasir moңqol dilində “işarə, hədəf” mənasında *bay* sözü işlənməkdədir (ESTY, II, 32). Qədim türk yazılı qaynaqlarında *bayraq* anlayışı *sancaq* və *tuğ* sözləri ilə də ifadə edilmişdir.

Beşik. Qədim türk dilində *beşik* variantında işlənmişdir: *urayut beşik ugridi* “qadın beşiyi yellədi” (DTS, 97). Türk dillərində *beşuk//beşiy//bişek//böşük//pelek//bişşik//pizik//mezik//meşik* biçimlərində işlənir.

Türkoloqlar bu sözün *bele-//pele-//bələ*- feilindən yarıdığı ehtimal edirlər. Evenk dilində *bē* “beşik” kökü var (ESTY, II, 122). Türk dillərində məlum *l//ş* paralelliyinə görə *bələk* və *beşik* sözləri eyniköklüdür.

Boyun. Türk dillərində *boyun//moyun//moyun//moyen* formalarında (ESTY, I, 180). Bu ismin arxetipi Altay dillərinin qədim dövrü üçün **mōyno* şəklində bərpa olunur (EDAL, 939). *Boyun* ismi qədim türk dilində işlənən *bod* “bədən” kökündən yaranmışdır: *bodī ortu bolsa edgürək*: “orta boylu olsa, yaxşıdır” (DTS, 107). *Boyun* ismi səciyyəvi *d>y* keçidi ilə *bod//boy+un* şəklində formalaşmışdır.

A.M.Şerbak bu sözün arxetipini **poy* şəklində bərpa edir¹¹⁵. Müasir çuvaş dilində *măy* kökü “boyun” anlamındadır (EŞÇY, 129). Fin-üqor dillərində *boyun* sözünün analoji leksik paralelləri var: udm. *piy*, fin. *povi* “döş qəfəsi” (ESTY, I,181).

Boğaz. *Boğaz* ismi qədim türk yazılı abidələrində *boğuz//boqaz* variantlarında işlənmişdir (DLT, IV, 99; PDP, 372; GC, 322). Müasir türk dillərində *boğaz//bo:s//buğaz//buaz//boquz* variantlarındadır (ESTY, II, 167). Uyğur türkçəsində *buk* sözü “qırtlaq” anlamındadır (TDE, I, 94). Həmin sözün *boğ-* feili ilə eynimənşəli olmasını güman edirik. Qədim uyğur dilində *buk//bug* sözü “qırtlaq, boğaz” anlamını ifadə etmişdir (EUTS, 51). Deməli, *boğaz* ismində *boğ-//bok-+az* şəklində kök+şəkilçi daşlaşması baş vermişdir.

A.Axundov bu sözün etimologiyası ilə bağlı yazır: “*Ağız* sözü kimi *boğaz* da tarixən iki hissədən ibarətdir: feil- kök morfemi *boq* və *-ur/-ar/-uz/-az* şəkilçi. *Boğur/boğar*-ın ilkin mənası “boğulan şey” olmuşdur. Bəzi türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində *boğar* sözü *boğaz* şəklinə düşmüşdür”¹¹⁶.

Biçaq. Qədim uyğur dilində *bı-* feili “kəsici alət” anlamında işlənmişdir (EUTS, 40). *Biç-* feili də **bı-* kökündən yaranmışdır. Deməli, *biçaq* ismi etimoloji baxımdan *bı+ç+aq* şəklində təşəkkül tapmışdır. Yəni *biç-* feili artıq dilimizdə daşlaşmış gövdədir.

¹¹⁵ Шербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград, “Наука”, 1970, с. 196.

¹¹⁶ Axundov A. Azərbaycan dilində *-z-* ilə bitən insan bədən üzvləri adları // Dil və ədəbiyyat. 2 cildə, I c. Bakı, “Gənclik”, 2003, s. 301.

Bilək. Türk dillərində *bilək//bilek//pilek//pelek//bileg* variantlarındadır. Orxon-Yenisey yazılarında *bilək* şəklində işlənmişdir (PDP, 371; DTS, 99).

Türkoloqlar *bələmək* feili ilə *bilək* ismi arasında bağlantı olduğunu ehtimal edirlər. M.Rəsənenin bu sözün **bil~*bäl* “bel” kökündən yaranması haqqındakı fikri (ESTY, II, 146) inandırıcıdır. Həmin ehtimala əsaslanaraq, *bilək* sözü *bil+ək* şəklində tərkib hissələrinə ayrılır.

Budaq. *Budaq* ismi etimoloji cəhətdən *bud+aq* hissələrinə ayrılır. *Bud//but//bod* morfemi qədim türk yazılı qaynaqlarında “bədən, gövdə” anlamında işlənmişdir (PDP, 372; DTS, 106). Qədim türk dilində “budaq” anlayışı, əsasən, *dal//tal* sözü ilə ifadə olunmuşdur.

Buğa. Qədim türk dilində *boka* şəklində işlənmişdir (DLT, III, 226). *Buğa* ismi etimoloji cəhətdən **bu-//*mu-* “böyürmək” ideofonundan əmələ gəlmişdir¹¹⁷. Yəni *buğa* sözü morfoloji tərkibinə görə *bu+ğa* hissələrinə ayrılır. Müxtəlif sistemli dillərdə nostratik mənşəli **bu* kök morfemindən yaranan heyvan adları var.

Bulaq. *Bulaq* ismi **bu* “su” kökündən yaranmışdır¹¹⁸. Azərbaycan dilində işlənən *buğ*, *buxar* sözləri də həmin kökdən təşəkkül tapmışdır. Təsadüfi deyil ki, M.Kaşğarının lüğətində *bu* kökü “buxar, buğ” anlamında verilmişdir (DLT, III, 206). **Pu* “su, quyu, hovuz” kökü şumer dilində də işlənmişdir (SL, 14).

¹¹⁷ Məhərrəmli B. Türk dillərinin qədim leksikası. Bakı, “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, 2017, s. 65.

¹¹⁸ Məhərrəmli B. Dünya dillərində homogen sözlər. Bakı, “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, 2016, s. 124.

Qədim yapon dilində *bi kökü “bulaq, çay, quyu” mə-nalarını ifadə etmişdir (EDAL, 359). Dünya dillərində *b//p* refleksi ilə *bu//pu* “su” kökünün izləri müşahidə olunur. Məsələn, lat. *pōtus* “içilmiş”, *plūo* “yağış yağmaq” (EDL, 474), yun. *potoç* “içməli”, ing. *pool* “gölməçə, nohur”, *bath* “hamam, yuyunmaq”, *pour-* “axmaq, tökülmək”, rus. *numь-* “içmək”. İtaliyada *Po* adlı çay da var.

Müqayisə edək: qaz. *bula-* “axmaq, tökülmək”, proto-mon. **bul(ka)*, yap. *purə*, protokor. *puri* “islatmaq” (EDAL, 362), germ. *pōi-//pī-* “içmək”¹¹⁹, kartv. **ban-* “yumaq, çimmək” (ESKY, 48), lat. *bibo-* “su içmək”, qəd.alb. *pii-* “içmək” (EDL, 71-72).

Monqol dilində də *bulaq* sözü “çəşmə” mənasındadır (MTS, I, 213). E.V.Sevortyan bu sözü türk dilinin dialektlərində işlənən *bülke* “isti suların çıxdığı yer” sözü ilə müqayisə edir və onun kökünü **bul-* “axmaq, tökülmək” morfemi ilə bağlayır (ESTY, II, 258).

T.Gülensoy *bulaq* sözünü *pınar//pınar* sözü ilə müqayisə edərək, onun **bun-* “əks olunmaq” kökündən yarandığını ehtimal edir (TTTSKBS, I, 180). Bəzi araşdırmaçılar *bulaq* isminin mənşəyini *bulmaq* “tapmaq” feili ilə əlaqələndirirlər, ancaq həmin ehtimal məntiqli deyil.

Bulud. Müasir türk dillərində *bulud* isminin fərqli biçimləri mövcuddur: uyğ.dial. *bulūt*, tat. *bulit*, qum., qaz., qaq., qır. *bulut*, uyğ.dial. *pulut*. *Bulud* isminin etimologiyası haqqında türkologiyada fərqli fikirlər var. V.Banq və A.Zayonç-

¹¹⁹ Макаев Э.А. Структура слова в индоевропейских и германских языках. Москва, “Наука”, 1970, с. 64.

kovskinin fikrincə, bu söz **buli-* “hərəkətdə olmaq”, M.Rəsənenin fikrincə, *bulya-* “dumanlanmaq”, E.V.Sevortyanın fikrincə, *bula-* “bulamaq” feilindən yaranmışdır (ESTY, II, 263).

Bizim qənaətimizə görə, *bulud//bulut//pulut* ismi **bu//*pu* “su” kökü ilə bağlıdır. Yəni *bulud* ismi etimoloji cəhətdən *bu+lud* hissələrinə ayrılır.

Burun. Türk dillərində fərqli fonovariantları var: kar., qum., qır., tür. *burun*, xak. *purun*, özb.dial. *burin*, uyğ.dial. *buun*, qaz. *murin*, türkm.dial. *murun*, tuv. *murnu*, lob. *mu-yun* (ESTY, II, 270).

Burun ismi etimoloji cəhətdən *bur+un* hissələrinə ayrılır. Qədim türk dilində *bur-* kökü “iyləmək” anlamında işlənmişdir (DLT, IV, 116). Fars dilindəki *bu* “qoxu” (ƏFSL, 78) sözü də *burun* sözü ilə homogenidir. Bu sözün digər dillərdə də leksik paralelləri var: kor. *puri* “burun” (ESTY, II, 270).

Buynuz. Türk dillərində *buynuz//boynuz//moynuz* variantlarındadır. *Buynuz* ismi etimoloji cəhətdən *buy+nuz* hissələrinə ayrılır. Fikrimizcə, *boyun* sözü kimi *buynuz* sözü də qədim türk dilində işlənən *bod//boy* “bədən, gövdə” kökündən yaranmışdır.

Qədim uyğur dilində *müngüz* variantında işlənmişdir (EUTS, 164). E.V.Sevortyan bu sözün *boyun* sözündən yarandığını və *boyunuz – buynuz – muyunuz – buynuz* şəklində morfonoloji inkişaf keçdiyini göstərir (ESTY, II, 245).

Çavuş. *Çavuş* ismi *çav+uş* şəklində formalaşmış etimoloji cəhətdən düzəltmə sözdür. Qədim türk dilində *çab//çap//çav* kökü “tanınmış, məşhurluq” anlamında işlənmişdir (DTS, 135; PDP, 376).

Z.Eyyuboğlu bu sözün *çav* “xəbər, səs” kökündən yarandığını bildirir (TDE, 134). Fikrimizcə, həmin ehtimal inandırıcıdır. Çünki qədim yazılı qaynaqlarda *çavuş* sözü “xəbər aparan adam” anlamında işlənmişdir. Əski türk dilində *çabığ* sözü də “çavuş” mənasındadır (QTAL, 35).

Çıraq. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə bu söz fars mənşəli söz kimi verilmişdir (ADİL, I, 478). Halbuki bu ismin kökü olan *çır* morfemi nostratik mənşəlidir. *Çıraq* ismi *çır+aq* şəklində formalaşmışdır. *Çır* morfemi “od, işıq, parıltı, parlammaq, yanmaq” anlamlarını ifadə edən *yar-//kur-//qor-* kökünün allomorfudur¹²⁰. *Ç>y* keçidi türk dillərinin fonologiyası üçün səciyyəvidir. Qırğız mifologiyasında “Ay işığı” anlamında *Ay çarık* ifadəsi var. Türk dillərində *yarık* sözü “ışık” mənasındadır.

Çiçək. *Çiçək* ismi *çiç+ək* hissələrindən ibarətdir. Türk dillərində *şeşək//çiçək//çeçək//çeske* formalarında işlənir. Türkoloqlar bu sözün *seç-* “açmaq, çözmək” feilindən yarandığını ehtimal edirlər (TDES, 92).

Damar. Türk dillərində *tamar//tamur//tımır//tumar* variantlarındadır. Türkoloqlar bu sözün *tam-//dam-* “dammaq” feilindən yarandığını güman edirlər (TDES, 105).

Damğa. *Damğa* isminin qədim variantı *tamğa*-dir (PDP, 426; QTAL, 49). *Damğa* ismi *dam+ğa* şəklində tərkib hissələrinə ayrılır. Qədim türk dilində “yandırmaq” anlamında *tamdurmak* sözü işlənmişdir (TDE, I, 163). Deməli, *tam-//dam-* kökü vaxtilə “yandırmaq” mənasında olmuşdur.

¹²⁰ Məhərrəmli B. Dünya dillərində homogen sözlər. Bakı, “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, 2016, s. 188.

Dalaq. Qədim uyğur dilində *talaq* şəklində işlənmişdir (EUTS, 221). *Dalaq* ismi müasir türk dillərində *dalak//dalah//dələx//talak//talaq* variantlarındadır. Bu isim türk dillərində “sinə, döş” anlamında da işlənir.

Dalaq ismi etimoloji cəhətdən *dal+aq* hissələrinə ayrılır. Qədim türk dilində *dal//tal* kökü “dalaq” anlamını ifadə etmişdir. Hal-hazırda uyğur dialektlərində və yakut dilində həmin kök qorunmuşdur (ESTY, II, 137). Azərbaycan dilində işlənən *dalaq* sözündə *dal//tal* komponentinin kök morfem olmasını uyğur dilinin Sintszyan şivəsində *tal* biçiminin müstəqil işlənməsi də sübut edir¹²¹. Deməli, *dalaq* ismində kök+şəkilçi daşlaşması baş vermişdir.

Dalğa. *Dalğa* sözü etimoloji cəhətdən *dal+ğa* hissələrinə ayrılır. Türk dillərində *dal-//tal-* feili “batmaq” mənasındadır. Qədim türk dilində *talui//talay//taluy* sözü “dəniz, okean, böyük çay” anlamlarını ifadə etmişdir (PDP, 425; DTS, 529; QTAL, 49). Monqol dilində *dallah* “dalğa”, *dalay* “dəniz” mənasındadır (MTS, I, 356; MED, 17). Prototunqus dilində **dal-* “daşmaq”, prototürk dilində **dal-* “batmaq” (EDAL, 459) feilləri işlənmişdir.

Müqayisə edək: tuv. *dalay* “batmaq”, *dalay* “dəniz, böyük göl, iri su sahəsi”, cağ. *talqa* “dənizin hərəkəti, dənizin coşması”, çin. *talay* “dəniz”, sansk. *tala* “dərə”, *tari* “gəmi, qayıq” (SRS, 236; 237).

Müxtəlif mənbələrdə bu söz gah monqol mənşəli, gah da çin mənşəli hesab olunur. C.Dörfer bu sözü *daloi* şəklində

¹²¹ Малов С.Е. Уйгурские наречия Синьцзяна. Москва, Издательство восточной литературы, 1961, с. 155.

də rekonstruksiya edir. B.İ.Tatarintsev *dalğa* sözünün *tal*-“çapalamaq, çırpınmaq” kökündən yarandığını iddia edir (ESTuv. Y, II, 70).

Sonor samitlərin bir-birinə keçməsi qanunauyğunluğuna əsaslanaraq, protoyapon dilindəki **dara* “dənizin dərin yeri” (EDAL, 459), fars dilindəki *dərya* “dəniz” sözləri ilə *dalğa* ismi eyniköklüdür. Türk dillərində “sahilə yaxın yer-də balıq ovlanan yer” mənasında işlənən *dalyan* sözü var (TTTSKBS, I, 263).

Fikrimizcə, *dalğıc* sözü də *dalğa* sözü ilə eyniköklüdür. V.Aslanov *dal*- kökünün Azərbaycan dilinin yazılı qaynaqlarında işləndiyini göstərir. Onun fikrincə, *dalğın* sözünün kökü də bu feillə bağlıdır¹²².

Y.Məmmədov *dal*- feilinin orta əsrlərdən Azərbaycan dilinin yazılı qaynaqlarında məcazi anlam ifadə etdiyini və sonradan onun asemantikləşdiyini göstərir. Onun fikrincə, *xəyala dalmaq* frazeologizmində həmin kök qorunmuşdur:

Güləndam bunların fikrini bildi

Baş aşağı əyib fikrə daldı (“Dastani-Əhməd Hərami”)¹²³.

Darı. *Darı* isminin qədim forması *tarığ* olmuşdur. Həmin sözdə morfonoloji inkişaf nəticəsində sondakı *ğ* samiti düşmüşdür. *Darı* sözü **tar*- “əkmək, əkin yeri” kökündən yaranmışdır (ESTY, III, 158).

¹²² Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. 3 cildə, II c. Bakı, “Elm”, 2003, s. 251.

¹²³ Memmedli Y. Türk dillerinde asemantik sözlər üzerine //http://dergipark.gov.tr/download/article-file/188263

Dayça. *Dayça* ismi etimoloji cəhətdən *day+ça* hissələrindən ibarətdir. *Day//tay* sözü türk dillərində “at balası” anlamındadır. Məsələn, sarı uyuğurların dilində *tay* “üç yaşlı at” mənasındadır¹²⁴.

Dayı. *Dayı* ismi tarixən *day//tay+ı* şəklində formalaşmışdır. Tuva dilində *daay*, Altay dilində *taay* biçimindədir. **Tay* kökü qədim türk yazılı qaynaqlarında “ana tərəfdən qohum” anlamında işlənmişdir. Həmin kök müasir qırğız dilində mühafizə olunmuşdur. Qırğız dilində *tay* sözü “ana tərəfdən qohum” mənasını ifadə edir: *tay ata* “ana baba” (ESTY, III, 128).

Qazax dilinin dialektlərində **tay* kökündən yaranmış *tayeke* < *tay+eke* “ana xətti üzrə qohum” sözü işlənməkdədir¹²⁵. Həmin söz sarı uyuğur dilində *taka* və *taqay* şəkillərindədir. Türkmən dilində də *tay* “ana tərəfdən qohum” sözü mövcuddur.

B.İ.Tatarintsev E.V.Sevortyanın *tay* kökünün ilkin semantikasının “ana” anlayışı bildirməsi haqqındakı fikrinə etiraz edir. O, *tay* kökünün ilkin semantikasının “böyük” anlamı ifadə etdiyini bildirir (ESTuv.Y, II, 23).

Dirək. *Dirək* ismi *dir+ək* hissələrindən ibarətdir. Fars dilindəki *derext* “ağac” sözü bu leksemlə uyğunluq təşkil edir. Qumuq dilində *terek* biçimindədir. Türk dillərində *dir//tir* kökü “ağac” anlamındadır. **Tir* “ağac” kökü nostratik mənşəlidir. Müqayisə edək: ing. *tree*, rus. *дерево*, sansk. *taru* “ağac” (SRS, 237).

¹²⁴ Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. Алма-Ата, Издательство Академии Наук Казахской ССР, 1957, с. 109.

¹²⁵ Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма - Ата, “Наука”, 1986, с. 328.

Dırnaq. Qədim türk dilində *tırnğak* şəklində işlənmişdir (DLT, III, 382). *Dırnaq* ismi etimoloji cəhətdən *dır+ naq* hissələrinə ayrılır. Bu sözün kökü olan *dır-* feili *dara-* (*dar+a*), *dırmıq* (*dır+miq*) sözlərinin də mənşəyində dayanır.

Türk dillərində *dırna-* feili “qazmaq, cırmaq, qaşımaq” anlamında işlənir (ESTY, II, 346). Deməli, *dırnaq* isminin kökündə **tır-* feili durur. İran dillərində analoji **dar-* “kəsmək, cırmaq” kökü var (ESİY, II, 340).

V.Aslanovun araşdırmaları sübut edir ki, türk dillərində *yır-//yar-*, *cır-*, *dır-//tır-* feillərinin mənşəyi *t~d~y~c* fonoloji qanunauyğunluğuna əsasən eynidir. V.Aslanov Azərbaycan dilindəki *dırnaq*, *dırmıq*, *caynaq//cırnaq*, *yırtmaq*, *cırmaq* sözlərinin etimonunu **tY* formasında bərpa edir¹²⁶.

İlan. Türk dillərində *ilan//yılan//jılan* variantlarındadır. *İlan* ismi etimoloji baxımdan *yıl+an* şəklində formalaşmışdır. Qədim uyğur dilində *yılan* biçimində işlənmişdir (EUTS, 296). *İlan* ismi *yıl-* “hərəkət etmək, qaçmaq” feilindən yaranmışdır.

İldırım. *İldırım* ismi **yıl-//*yal-* “parlamaq, işildamaq” kökündən yaranmışdır¹²⁷. İlk forması *yıldırım*-dir. Qədim uyğur yazılarında *yaltırmak* “parlamaq”, *yaltrak* “parlaq”, *yaltrik* “parlaqlıq” mənalarındadır (EUTS, 282). Azərbaycan dilinin yazılı qaynaqlarında *yıldır-* feili “parlamaq” anlamında işlənmişdir¹²⁸.

¹²⁶ Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. 3 cildə, III c. Bakı, “Elm”, 2003, s. 22.

¹²⁷ Məhərrəmli B. Dünya dillərində homogen sözlər. Bakı, “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, 2016, s. 178.

¹²⁸ Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. 3 cildə, II c.. Bakı, “Elm”, 2003, s. 259.

İlgək. *İlgək* ismi etimoloji cəhətdən **il*- “bağlamaq” feilindən yaranmışdır. *İl*- morfemi ən qədim təkhecalı feil köklərindən biridir. Qədim türk yazılı abidələrində *ilgək* ismi “aşağı enmək, tutmaq, bağlanmaq” anlamlarında işlənmişdir. Azərbaycan dilindəki *ilgək*, *ilmək*, *ilişmək* sözlərinin kökündə **il*- feili dayanır. V. Aslanov Azərbaycan dilinin yazılı qaynaqlarında işlənən *ilinmək* feilinin də bu kökdən yarandığını göstərir¹²⁹. *İlin*- feili qədim türk yazılı abidələrində “bağlanmaq, tutulmaq, ələ keçmək” anlamlarını daşımışdır: *er yağığa ilindi* “Kişi düşmən tərəfindən yaxalandı” (DTS, 207-208).

İşıq. Bəzi türk dillərində *ışık* variantındadır. *İşıq* ismi etimoloji cəhətdən *yış-//ış-* “ışığ, parlamaq” sinkretik kökündən yaranmışdır¹³⁰. Yəni bu söz *yış+ık* şəklində formalaşmışdır. Fonoloji inkişaf nəticəsində söz əvvəlindəki *y* samiti reduksiyaya məruz qalmışdır. Qədim türk dilində *yaşin//yaşın* sözü “şimşək, ildırım” mənasını ifadə etmişdir (PDP, 387; DLT, III, 22).

Qədim türk yazılı qaynaqlarında *yaşu*- feili “ışqlanmaq”, *yaşuk* ismi “ışığ, günəş”, *yaşna*- feili “parlamaq” anlamlarını ifadə etmişdir: *yaşın yaşnadı* “şimşək çaxdı” (DLT, III, 310). Müqayisə edək: çuv. *ăšă* “isti”, *ăšăt* “yanmaq” (ESCŸY, 45), sansk. *uṣ* “səhər, işıq, parıltı”, *uṣnata* “isti” (SRS, 132-133), İran. *uš* “ışığ, işıqlanmaq, yanmaq” (ESİY, I, 262; 266).

¹²⁹ Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. 3 cildə, II c.. Bakı, “Elm”, 2003, s. 255.

¹³⁰ Məhərrəmli B. Dünya dillərində homogen sözlər. Bakı, “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, 2016, s. 183.

Ə.Yəsəvinin “Divan-i hikmət” əsərində *isağ//ısığ* sözü “isti” anlamındadır:

Bu haletde ol Azrail kilse nagah,

Işığa tendin Cannı algay va hesreta (ƏY, 82).

Qədim türk dilində **ıstı*- feili “isinmək, bişmək” mənasındadır: *mun ıstıdı*- “çörək bişdi” (DTS, 213). Müqayisə edək: uyğ. *usuğ* “isti”, s.uyg. *issig* “isti”, sal. *üssü* “isti”, Sint.uyg. *ıssık//ıssık* “istilik, isti”¹³¹. Yəni *isti* sifətinin kökü olan *is* morfemi ilə *ıştq* isminin kökü olan *iş* morfemi eyni yuvadan törəmişdir.

Geyik. *Geyik* ismi qədim türk abidələrində *keyik//kedik//kiyik* formalarında işlənmişdir (QTAL, 40). Qədim uygur dilində *käyik* biçimindədir (EUTS, 108). Bu söz *ked//key* kökündən yaranmışdır. Qədim türk dilində *kädik* sözü “maral”, *käyik* sözü isə “yırtıcı heyvan” anlamlarını ifadə etmişdir (PDP, 393).

Müxtəlif sistemli dillərdə *kat//ked//kət//key* morfemi fərqli heyvan adlarını ifadə edir¹³². Çuvaş dilində *kayäk* “yırtıcı heyvan, yırtıcı quş” anlamındadır (Fed., I, 212).

Gəmi. Türk dillərində aşağıdakı formalardadır: çuv. *kime*, özb. *kema*, özb.dial. *kima*, uyğ. *kəmi*, qum. *qeme*, xak. *kime*, başq. *kəmә* (ESCŸY, 113). Qədim uygur dilində *kämi* biçimində işlənmişdir (EUTS, 105).

Gəmi ismi etimoloji cəhətdən *gəm+i* hissələrinə ayrılır. *Gəm* morfemi türk dillərində “su, çay” anlamını ifadə

¹³¹ Малов С.Е. Уйгурские наречия Синьцзяна. Москва, Издательство восточной литературы, 1961, с. 114.

¹³² Məhərrəmli B. Dünya dillərində homogen sözlər. Bakı, “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, 2016, s. 100-101.

edən *kam* kökünün fonovariantıdır. Müqayisə edək: fin.-uq. *kam* “çay” (KESKY, 132), mac. *gemia* “gəmi” (TDES, 153). Qədim türk dilində *kimi* sözü “qayıq” anlamını ifadə etmişdir (PDP, 394).

Kəllə. *Kəllə* ismi etimoloji cəhətdən *kəl+lə* hissələrinə ibarətdir. *Kəl//kel* sözünün “keçəl” mənası sonradan yaranmışdır. *Kəl* sözünün ilkin mənası “baş”-dır. Müqayisə üçün göstərək ki, latın dilində *calvus*, protoitalyan dilində *kale* “keçəl” anlamındadır (EDL, 85). Rus dilindəki *голова* “baş” sözü də *kəllə* sözü ilə eyniköklüdür.

Qağa. *Qağa* ismi *ağa* sözünün önünə *q* protetik samitinin artırılması yolu ilə yaranmışdır. Bu ehtimalı həmin sözün *ağa* sözü kimi dialekt və şivələrimizdə “qardaş, böyük qardaş” mənalarında işlənməsi sübut edir. Dialektlərimizdə *qada* variantı da var. Əsasən, “böyük qardaş” mənasında işlənsə də, Azərbaycan dilinin Zəngilan şivəsində “ata” anlamını da ifadə edir.

Qarın. *Qarın* ismi *qar+ın* şəklində formalaşmışdır¹³³. Nostratik dillər üçün **gur* kökü “qarın, bədən” mənalarında bərpa edilir (NDic., 643). Deməli, *kur//qur//kar//qar* morfemi “bel, kəmə, qarın” semantikalarını ifadə edən söz olmuşdur.

Z.Eyyuboğlu bu sözün mənşəyində **ka* “qab” kökünün dayandığını ehtimal edir (TDE, 379). Ancaq həmin fikir reallığı əks etdirmir. Azərbaycan dilindəki *qursaq* sözünün kökü də *kur* morfemi ilə bağlıdır.

¹³³ Məhərrəmli B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, s. 221.

Qarğış. *Qarğış* ismi nostratik mənşəli **qar-* “lənətləmək, lənət” kökündən yaranmışdır. Yəni bu söz *qar+ğı+ş* şəklində təşəkkül tapmışdır. Müqayisə edək: kartv. *yar-* “qışqırmaq” (ESKY, 201), ər. *qa:r* “lənət”, hind.-Avr. **gar-* “qışqırmaq”, sam.-ham. **gar-* “acıqlı olmaq” (HSED, 203), şum. *qir-* “əsəbi, acıqlı olmaq” (SL, 41), qəd.çin. *kai* “acıqlı olmaq, qəzəblənmək” (EDOC, 423). Qədim türk dilində *qarya-* feili “lənətləmək” anlamında işlənmişdir: *tänri ani qaryadi* “Tanrı onu lənətlədi” (DTS, 425).

Qaya. *Qaya* ismi *qay+a* şəklində tərkib hissələrinə ayrılır. *Qaya* ismi *d>y* keçidi ilə lobnor dilində *kada* variantındadır¹³⁴. Monqol dilində də *kada* forması var. *D>y* keçidi Altay dillərinin fonologiyası üçün çox səciyyəvidir. Müqayisə edək: qəd.çin. *kān* “qaya” (EDOC, 330). Spontan xarakterli *n>y* keçidinə görə həmin sözləri homogen hesab etmək olar.

G.Klauson bu sözün feil əsaslı **ka:d* kökündən yaranmış olduğunu bildirir. Yakut dilindəki *xadağa//xadar* “qaya” paralelinin evenk dilindən alınma olduğu güman edilir. Türkoqlar bu sözü çox zaman monqolizm kimi səciyyələndirirlər (ESTY, VI, 199).

Ş.Sami türk dilindəki *kaya* sözünün *kaymak-* “sürüşmək” feilindən yaranmış olduğunu iddia edir (KT, 609). İran dillərində **gari* “qaya” paraleli mövcuddur (ESİY, III, 191). Ümumiyyətlə, müxtəlif sistemli dillərdə *gir//qar* “qaya, daş, dağ” kökü var. Hətta bəzi dillərdə *ko//qo* kökü “qaya, daş” anla-

¹³⁴ Малов С.Е. Лобнорский язык. Москва-Фрунзе, Из.-во АН Киргизской ССР, 1956, с. 123.

mındadır¹³⁵. Fikrimizcə, türk dillərindəki *qaya* sözü də məhz həmin kökdən *r>y* spontan səs keçidi nəticəsində yaranmışdır.

Qayçı. *Qayçı* sözü etimoloji cəhətdən *qay-//kay+çı* hissələrinə ayrılır. Müqayisə edək: duns. *kaiçi*, gür. *qazi*, ev. *kayt//kayç* “qayçı” (ERS, 187). Tatar dilinin Orenburq şivələrində *kaçı* formasındadır¹³⁶. B.Xəlilov *kə//qay* köklərinin inkişafından bəhs edərək, *qay-* gövdəsinin *kə* - “kəsmək” kökündən yarandığını bildirir¹³⁷. Həmin ehtimal inandırıcıdır.

Qasıq. *Qasıq* ismi **ka-//*ke-* “qazmaq, kəsmək, qaşımaq” kökündən yaranmışdır¹³⁸. *Qaz-*, *qaşı-* feillərində həmin morfem daşlaşmışdır. Müqayisə edək: qəd.uyğ. *kaz-* “qazmaq” (EUTS, 173), XIII əsrə aid İbn Mühənnə lügətində *kaz-* “qazmaq” (İML, 39). Çağdaş türk dillərində: şor. *kas-*, qaz. *kaz-*, qır. *kaz-*, s.uyğ. *kaz-*, Sib.tat.dial. *kasu-* “qazmaq” (SDST, 123). Səciyyəvi *z~ş* əvəzlənməsi ilə *kaz-* gövdəsindən *qaşı-* feili yaranmışdır¹³⁹. A.Vamberi *kar-* və *kaz-//kas-* feillərinin kökünün eyni olduğunu göstərir (EWTTS, 20).

Müqayisə edək: sansk. *khan-* “qazmaq”, rut. *qain-* (SSSDY, 128), isp. *cavar-* “qazmaq”, qəd.hind.-ar. *kapala-* “qazmaq” (EWA, 300), kartv. **ke(n)k-*, gür. *kek-*, çan.

¹³⁵ Məhərrəmli B. Dünya dillərində homogen sözlər. Bakı, “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, 2016, s. 144.

¹³⁶ Садыкова З.Р. Говоры Оренбургских татар. Казань, Татарское книжное издательство, 1985, с. 29.

¹³⁷ Xəlilov B. Feillərin ilkin kökləri. Bakı, ADPU, 1998, s. 138-142.

¹³⁸ Məhərrəmli B. Dünya dillərində homogen sözlər. Bakı, “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, 2016, s. 199.

¹³⁹ Yəne orada, s. 200.

kank- “qazmaq” (ESKY, 197), İran. *gar-* “qazmaq” (ESIY, III, 152), drav. *kappu-* “qazmaq” (DED, 114). Faktlardan görüldüyü kimi, bu morfemin təkamülündə *z//s//ş* refleksləri müşahidə edilir.

Qaplan. *Qaplan* sözünün kökü *qap-* feilidir. *Qap-* feili isə **ka-* “tutmaq, qapmaq, ələ keçirmək, yaxalamaq” kökündən yaranmışdır. Müxtəlif dil ailələrində bu qədim kökdə “tutmaq, qapmaq, dişləmək, yaxalamaq, götürmək, sıxmaq” istiqamətlərində semantik keçidlər olmuşdur. Qədim türk dilində *qap-* feili “oğurlamaq, hücum etmək” anlamlarında da işlənmişdir. Hind-Avropa dillərinə aid ingilis dilində *cath* - “qapmaq, tutmaq, qucaqlamaq” feili ilə *qucaq* sözünün kökü olan *quc-* feilinin analoji semantikasısı və fonologiyası heç də təsadüfi deyil. Altay dillərində *quc-*//*koç-* feili “qucaqlamaq, sarılmaq” anlamındadır (ESTY, VI, 105).

Müqayisə edək: qəd.türk. *qap-* “hücum etmək, oğurlamaq, tutmaq” (DTS, 420), qəd.uyğ. *kap-* “yaxalamaq” (EUTS, 166), şum. *kam-* “tutmaq” (SL, 34). Tatar dilində olan *kapkın* “tələ” (TTKTES, 93) sözü də bu kök morfemdən törəmişdir. Deməli, türk dillərindəki *kaplan*//*qaplan* sözü də **ka-* kök morfeminin derivatıdır. Sibir tatarlarının dilində bu kök *p//b* refleksinə uğramışdır: *kabu* “dişləmək, əllə tutmaq” (SDST, 113).

Qədim xalqlardan olan mayyalıların dilində işlənən *kalap* “yaxalamaq”¹⁴⁰ sözü də proto **ka* kökünün derivatıdır. Bu morfem türk dillərində olduğu kimi, hind-Avropa

¹⁴⁰ Doğan İsmail. Mayalar və Türklük. Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2007, s.194/http://yayinlar.yesevi.edu.tr/static/kitaplar/mayalar_e_book/kitap/mayalar_ve_turkluk.pdf

dillərində də var: hind.-Avr. **kap*-¹⁴¹, germ. *kap*- “tutmaq, qapmaq”¹⁴², lat. *kapio*- “götürmək” (EDL, 89), *capto*- “tutmaq, qapmaq” (LRS, 156), alb. *kap*- “tutmaq” (Alb.ED, 169), qəd.hind.-ar. **kap*- “tutmaq, qapmaq” (EWA, 300).

Digər dillərdə: fin. *kaapata*- “tutmaq, ələ keçirmək” (BFRS, 182), rut. *xa*- “tutmaq”, ləz. *kun*- “tutmaq” (SSSDY, 135), latış. *qrabt*- “tutmaq”¹⁴³, qott. *haban*- “tutmaq”, akk. **kašidum* “ələ keçirilmiş”¹⁴⁴, qəd.perm. *kut*- “götürmək, tutmaq”¹⁴⁵, may. *koy*- “qapıb götürmək”¹⁴⁶, mac. *kapni*- “tutmaq”, şum. *ku-//ka*- “tutmaq” (EDH, 92), qəd.Mis. *kp* “əl” (HSED, 28), kelt. **kaqo*- “əldə etmək, götürmək, qəbul etmək” (EDPC, 184). Məlumdur ki, Azərbaycan dilində *qapmaq* sözünün “dişləmək” anlamı da var: *it qapmaq*.

Müqayisə edək: drav. *kac*- // *kaccu*- “qapmaq, dişləmək” (DED, 103), ər. *qəbz*- “tutmaq, ələ almaq”, qəd.çin. *qin*- “tutmaq, qapmaq”, akk. *kašid*- “tutmaq, qapmaq”¹⁴⁷.

¹⁴¹ Десницкая А. В. Сравнительное языкознание и история языков. Ленинград, Наука, Ленинградское отделение, 1984, с. 221.

¹⁴² Макаев Э.А. Структура слова в индоевропейских и германских языках. Москва, “Наука”, 1970, с.91.

¹⁴³ Мельничук А.С. Следы взрывного ларингального в индоевропейских языках // “Вопросы языкознания”. Москва, 1960, №3, с. 3-17

¹⁴⁴ Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. Москва, “Восточная литература”, 1967, с.276.

¹⁴⁵ Лыткин В.И. Древнепермский язык. Москва, Издательство Академии Наук СССР, 1952, с. 134.

¹⁴⁶ Doğan İsmail. Mayalar ve Türklük. Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2007, s.91/http://yayinlar.yesevi.edu.tr/static/kitaplar/mayalar_e_book/kitap/mayalar_ve_turkluk.pdf

¹⁴⁷ Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. Москва, “Восточная литература”, 1967, с. 250.

İ.Məlikov qədim xatt dilində işlənən *kuua//kuba* “qapmaq, götürmək” sözünü leksik paralel səviyyəsində izah edir və *qapmaq* feilini Ural-Altay mənşəli hesab edir¹⁴⁸. Əslində isə, bu morfem dünyanın ən qədim dillərində işlənmişdir və nostratik səciyyəlidir. A.S.Melničuk larinqal nəzəriyyəyə əsasən latın dilində işlənən *habeo-* “tuturam” sözü ilə hind-Avropa dillərindəki **ghabh-* “tutmaq” kökünün eyni mənşəli olduğunu göstərir¹⁴⁹.

V.M.İlliç-Svitç bu morfemi Altay dilləri üçün *k'aba - // k'apa-* (“tutmaq, qapmaq”) şəklində, yəni ikihecalı formada bərpa edir. O, bu kökün müxtəlif dillərdə “*tutmaq*” – “*sıxmaq*” – “*bağlamaq*” tipli semantik variantlarda şaxələndiyini bildirir (OSNY, II, 151; III, 128). Ancaq biz qədim köklərin ikihecalı formada bərpasının əleyhinəyik. Çünki monosillabizm ilkindir.

Fikrimizcə, bu qədim kök morfemin monosillabik **ka-* şəklində rekonstruksiyası daha həqiqətə uyğundur. Tunqus-mancur dillərində *qa-* “almaq” sözü mövcuddur¹⁵⁰. Göründüyü kimi, müxtəlif dil ailələrində **ka-* kökü eyni semantikani mühafizə edə bilmişdir.

Qayıq. Qədim türk dilində *qayyuq* şəklində işlənmişdir (DTS, 407). Uyğur yazılı abidələrində *kay-* feili “sürüşmək, yönəlmək” mənasını ifadə etmişdir (EUTS, 173). *Qa-*

¹⁴⁸ Məlikov İ. Xatt-ümumtürk paralelləri // “Azərbaycan filologiyası məsələləri”, II buraxılış, Bakı, “Elm”, 1984, s.102.

¹⁴⁹ Мельничук А.С. О всеобщем родстве языков // “Вопросы языкознания”. Москва, “Наука”, 1991, №2, с. 29.

¹⁵⁰ Языки мира. Монгольские языки. Тунгусо-маньчжурские языки. Японский язык. Корейский язык. Москва, Индрик, 1997, с. 406.

yıq ismi *kay-//qay-* “üzmək, sürüşmək” feil kökündən yaranmışdır. Bu isim etimoloji cəhətdən *qay+ıq* formasında tərkib hissələrinə ayrılır. *Kay-* feili “sürüşmək” anlamında müasir türk dilində işlənməkdədir.

Qılnc. Qədim türk dilində *kılıç* biçimində işlənmişdir. *Qılnc* ismi etimoloji cəhətdən *qıl+ınc* hissələrindən ibarətdir. *Qıl-//kıl-* feili “kəsmək, doğramaq” anlamındadır. Səciyyəvi *l~r* sonor əvəzlənməsinə əsasən *ker-//kər-* “kəsmək” feili ilə *kel-//kıl-* feili eynimənşəlidir. Təsadüfi deyil ki, Altay dillərində *kale-*, tunqus dillərində **kaliki-* sözləri “kəsmək” mənasındadır (EDAL, 636).

Qoyun. *Qoyun* ismi *qoy+un* şəklində formalaşmışdır. Bəzi müasir türk dillərində *kon//koy//xoy* sözü “qoyun” anlamında işlənməkdədir: özb. *koy*, tat. *kuy* “qoyun”. Tunqus-mancur və monqol dillərində *qonin* variantı var. M.Rəsənen bu sözün arxetipini **kon* şəklində bərpa edir (ESTY, VI, 23). Vaxtilə şumer dilində *qu* leksemi “qoyun” anlamını ifadə etmişdir.

Qoyun ismi etimoloji baxımdan *koy//qoy* kökündən təşəkkül tapmışdır. Qədim türk dilində *qoy* kökü “qoyun” mənasında işlənmişdir (DTS, 453). Şumer dilindəki fakta əsaslanarsaq, *qoy* leksemi **qu* kökünün derivatıdır.

Quda. *Quda* sözü türk dillərində *kuda//kıda//xuda* formalarında (ESTY, VI, 101). *Quda* ismi müxtəlif qaynaqlarda çox zaman monqol mənşəli söz kimi izah olunur. Müqayisə edək: mon. *xud*, kalm. *xud*, bury. *xuda*, ev. *kuda*. Türkoloqlar bu sözün *qut* “həyat gücü” kökündən yarandığını güman edirlər (ESTY, VI, 102). Deməli, *quda* ismi *qud+a* şəklində tərkib hissələrinə ayrılır. *Kut//qud* kökü müxtəlif dillərdə “insan” anlayışlı sözlər ifadə edir. Məsə-

lən, gür. *kuta* “oğlan” (ESKY, 118).

Qulaq. *Qulaq* ismi etimoloji cəhətdən *ku//qu+laq* hissələrindən ibarətdir. Yəni həmin sözdə tarixi baxımdan kök+şəkilçi daşlaşması (birikməsi) baş vermişdir. Qədim türk dilində *ku//kü* kökü “səs” anlamını ifadə etmişdir (DLT, III, 212; EUTS, 119).

Küy və *qıy* sözləri də həmin morfemdən yaranmışdır. **Ku* “səs” kökü nostratik mənşəlidir. Müqayisə edək: tox. *kam* “səs”, sansk. *gir* “səs” (SRS, 190), qəd.hind.-Avr. *keus-* “eşitmək” (EDG, 55), yap.dial. *kiku* “eşidir”¹⁵¹.

Quyu. Qədim türk dilində *quduy//quyu* formalarında işlənmişdir (DTS, 463). *Quyu* ismi etimoloji cəhətdən **ku* “su” kökündən yaranmışdır¹⁵². Bu söz *ku//qu+ y+u* şəklində təşəkkül tapmışdır. *Ku* “su” kökündən yaranmış *kuy-//quy-* gövdəsi hal-hazırda dialektlərimizdə “su tökmək” anlamında işlənməkdədir. Müqayisə edək: qəd.çin. *quan-* “içmək, sulamaq” (EDOC, 266).

Quyruq. *Quyruq* ismi etimoloji cəhətdən *quy+ruq* şəklində tərkib hissələrinə ayrılır. *Quy//qoy* kökü qədim türk yazılı abidələrində müstəqil formada “quyruq” mənasında işlənmişdir (DTS, 453). Maraqlıdır ki, kartvel dillərində analoji **kud* “quyruq” kökü var (ESKY, 117).

Vaxtilə şumer dilində *kun* sözü “quyruq” anlamında işlənmişdir (SL, 37). Lobnor dilində *kuyuk* şəklindədir¹⁵³.

¹⁵¹ Trubeskoy N.S. Fonologiyanın əsasları. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, s. 268.

¹⁵² Məhərrəmli B. Dünya dillərində homogen sözlər. Bakı, “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, 2016, s.128.

¹⁵³ Малов С.Е. Лобнорский язык. Москва, Фрунзе, Издательство АН Киргизской ССР, 1956, с. 130.

Qədim türk dilində *kud* formasındadır (TDE, 454). Turfan abidələrində *qoruq//quruq* biçimlərindədir (UDS, 141). Müqayisə edək: lat. *kauda* “quyruq” (EDL, 99).

Quzğun. Türk dillərində *quzğun//kuzğın//közqön//kuskun* variantlarında işlənir (ESTY, VI, 107). *Quzğun* ismi etimoloji cəhətdən *quz+ğün* hissələrinə ayrılır. Ehtimal ki, *quz* kökü *qaz* kökü ilə eyniköklüdür.

Z.Eyyuboğlu *quzğun* isminin kökünü *kuz* “qaranlıq” sözü ilə bağlayır (TDE, 455). Lakin həmin ehtimalın heç bir elmi əsası yoxdur.

Odun. Türk dillərində fərqli variantları var: uyğ. *otun*, özb. *otin*, tat. *utin*, Alt. *odin*. *Odun* ismi *ot+un* şəklində formalaşmışdır. Müqayisə edək: yak. *oton* “giləmeyvə” (SYY, II, 1897), çuv.dial. *ota* “kiçik meşə”, mar. *oto//ati* “meşə”, tat.dial. *atav* “kiçik meşəlik, kolluq”¹⁵⁴, çuv. *vută* “odun” (ESCŸY, 57).

Ordu. *Ordu* ismi etimoloji cəhətdən **or* “yer, məkan” kökündən təşəkkül tapmışdır. *Ordu* sözünün müasir Azərbaycan dilindəki mənası sonradan yaranmışdır. Həmin sözün ilkin mənası “qərargah, düşərgə”dir. Türk dillərində işlənən *uram//oram* “küçə” sözü *ordu* sözü ilə eyni kökdəndir. Qədim türk dilində *ordu* sözü “düşərgə, qərargah, saray” mənalərini ifadə etmişdir (DTS, 370).

Oraq. Bu sözün qədim forması *oryaq* şəklindədir (DTS, 370-371). *Oraq* ismi etimoloji cəhətdən qədim VC (*sait+samit*) quruluşlu *or-* “kəsmək” feil kökündən yaranmışdır. Yəni *oraq* ismi tarixən *or+aq* şəklində formalaşmışdır. Müasir

¹⁵⁴ Антонов Н.К. Материалы по исторической лексике якутского языка. Якутск, Якутское книжное издательство, 1971, с. 32.

Altay dilinin bəzi dialektlərində və sarı uyğur dilində *or-//ur-* feili “biçmək” mənasında indi də işlənməkdədir¹⁵⁵.

Qədim türk dilində *or-* feili “kəsmək, doğramaq, biçmək” anlamını ifadə etmişdir: *ol ot ordi* “o, ot biçdi” (DTS, 370). Müqayisə üçün qeyd edirik ki, İran dillərində də analogi **ar-* “kəsmək, biçmək” kökü var (ESİY, I, 200).

Öyüd. *Öyüd* ismi etimoloji cəhətdən *öy+üid* şəklində formalaşmışdır. *Öy* kökü *ög* kökünün allomorfudur. Qədim türk dilində *ög* kökü “ağıl, şüur” anlamında işlənmişdir (DTS, 378). Y.Məmmədov *ög* kökünü sinkretik səciyyəli hesab edir¹⁵⁶.

Türk dillərindəki bəzi söz köklərinin etimoloji əsasında *V (sait)* quruluşlu morfemlər dayanır. O cümlədən, *öyüd* “nəsihət” sözünün kökü **ö-* feili ilə bağlıdır. Qədim türk dilində **ö-* feili “düşünmək” anlamını ifadə etmişdir. Yazılı qaynaqlarda *ög* “fikir, düşüncə, ağıl¹⁵⁷, *ögelik* “müdrilik” mənalındadır.

Mişovul. *Mişovul* ismi **muş* nostratik kökündən yaranmışdır. Bu nostratik kök morfeimin inkişafında müxtəlif heyvan adlarına keçid müşahidə olunur: ing. *maus* “siçan”, fars. *muş* “siçan, mişovul”, rus. *мышь* “siçan”, tür.dial. *maçe//maçi* “dovşan” (ESTY, V, 117), özb.dial. *maşe* “siçan”, uyğ.dial. *mişi* “siçan”, qaz., noq. *mısx*, s.uyg. *miş* “siçan”, kar. *məçi* “meymun”, lob. *muş* “siçan”, mon. *mis*, monq. *muşe* “pişik”,

¹⁵⁵ Малов С.Е. Язык жёлтых уйгуров. Алма-Ата, Издательство Академии Наук Казахской ССР, 1957, с. 130.

¹⁵⁶ Memmedli Y. Türk dillerinde asemantik sözlər üzerine // <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/188263>

¹⁵⁷ Gabain Von A. Eski Türkçenin Grameri. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s.51.

yap. *masi* “meymun”, oset. *mös* “inək” (İESOY, IV, 176), ing. *moos* “Amerika maralı”, qəd.perm. *mös*, udm. *mös* “inək”¹⁵⁸.

Qədim türk dilində *muş* kökü “pişik” anlamında da işlənmişdir (DTS, 352). Deməli, bu kök morfedə müxtəlif dillərdə semantik keçidlər baş vermişdir

Palçıq. Bu söz *pal+çıq* biçimində tərkib hissələrinə ayrılır. Qədim türk dilində *balçıq* şəklində işlənmişdir (DLT, IV, 64). Türk dilinin dialektlərində indi də *balçık* formasındadır (DS, II, 501). Monqol dilində *bal* sözü “palçıq” anlamındadır (TDE, 69).

Türk dillərində işlənən *palçıq//balçıq* sözünün kökü olan *bal* komponenti, əslində, kök deyil, gövdədir. Yəni *pal//bal* derivatı etimoloji cəhətdən *ba//ma* “su” kökündən yaranmışdır. Müqayisə üçün göstərək ki, digər dillərdə də *ba//bu//ma//mu* “su” kökündən yaranmış “palçıq” anlamlı sözlər var: ing. *mud*, fin. *muta*, isp. *barro* “palçıq”.

Macar dialektlərində *balkan//balkany* “su yığintısı, bataqlıq” sözü var (TDES, 37). Sanskrit dilində *palala* leksemi “palçıq” anlamındadır (SRS, 385).

Parça. *Parça* ismi **pa-* “parçalamaq” kökündən yaranmışdır. Müqayisə edək: Azərb. *parça*, *parçala-*, qəd. uyğ. *pa-*, çin. *p'o-* “parçalamaq” (EUTS, 156). *Para*, *para-la-* sözləri də *parça* sözü ilə eyniköklüdür. Türkiyə türkcə-sindəki *param* - *parça* sözü də bu kökdəndir.

Tanrı. Etimoloji cəhətdən *tanrı* ismi *tan+rı* hissələrinə ayrılır. *Tanrı* kəlməsinin təməlinə qədim **an* “canlı”

¹⁵⁸ Лыткин В.И. Древнепермский язык. Москва, Издательство Академии Наук СССР, 1952, с.137.

kökü dayanır, *t* burada protetik səsdır¹⁵⁹. Qədim türk dilində **tan* sözü “bədən, vücut” anlamını ifadə etmişdir (GC, 510). Moŋqol dillərində *tengri*, çuvaş dilində *tura*, qaraqalpaq dilində *tangri*, başqırd dilində *täre//tənre*, yakut dilində *tangara* variantları var.

Orxon-Yenisey kitabələrində *tänri* sözü “göy; yaranan, Allah” anlamlarındadır (PDP, 429). Adətən, araşdırmaçılar bu sözü şumer dilində işlənmiş olan *dingir* “göy, Allah” kəlməsi ilə müqayisə edirlər. Müqayisə edək: qəd. çin. *tian* “göy, səma” (EDOC, 495).

Tarla. *Tarla* ismi etimoloji cəhətdən *tar+la* şəklində formalaşmışdır. İlk forması *tarlay* (“əkin yeri”) şəklindədir (DTS, 538). Uyğur abidələrində *tarıqlaq* (EUTS, 226), dialektlərində isə *tarıya* biçimindədir (UDS, 162). Qədim türk yazılı abidələrində **tar-* kök morfemi “əkin-biçin yeri, əkmək” anlamlarındadır. Sarı uyğur dilində *taru-//tarı-* feili “yer əkmək” mənasında işlənmişdir¹⁶⁰.

Toxum. *Toxum* ismi *tox+um* hissələrinə ayrılır. *Tox* //*tok* kökü qədim türk dilində işlənən **ok* “nəsil, övlad” morfemindən yaranmışdır. İlk təkhecalı sözlərin fonoloji inkişafında səciyyəvi hal kimi müşahidə edilən səs protetikliyi *ok* kökündən yaranan *tok* sözündə semantik diferensiallaşma yaratmışdır. Qədim uyğur dilində *tok* “uşaq” sözü işlənmişdir (ESTY, III, 247). Müqayisə edək: sansk. *toka* “uşaq, övlad, nəsil” (SRS, 248).

¹⁵⁹ Məhərrəmli B. Dünya dillərində homogen sözlər. Bakı, “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, 2016, s. 63-64.

¹⁶⁰ Малов С.Е. Язык жёлтых уйгуров. Алма-Ата, Издательство Академии Наук Казахской ССР, 1957, с. 113.

Tüstü. *Tüstü* ismi *tüt-* “tüstüləmək” feilindən yaranmışdır¹⁶¹. *Tüstü* ismi *tütsü~tüstü* şəklində metatezaya uğramışdır. Müasir türk dilində *tüt-* feili “tüstüləmək” anlamında işlənməkdədir.

Ulduz. *Ul+duz* hissələrindən ibarətdir. *Ul-* kökü *yul-//yıl-* kökündən y samitinin reduksiyası nəticəsində yaranmışdır. *Yul-//yıl-* kökü qədim qaynaqlarda “parlamaq, işıqlanmaq” anlamındadır¹⁶². M.Kaşğarinin lüğətində *yulduz* şəklindədir (DLT, III, 40).

Yalan. M.Kaşğarinin lüğətində *yalqan* variantındadır (DLT, III, 37). *Yalan* ismi etimoloji cəhətdən *al* “hiylə, yalan” kökündən yaranmışdır: *al//yal+an*. *Al* kökü y protetik səsi nəticəsində *yal* kökünə çevrilmişdir. *Al* “hiylə, yalan” kökü qədim türk yazılı abidələrində işlənməmişdir: *bütün çin turur hiç ali yoq uquş* “ağıl haqdır, həqiqətdir, onun yalanı yoxdur” (DTS, 31).

T.Hacıyev “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *al* kökünün müstəqil morfem kimi “hiylə” mənasında işləndiyini, *yaltaq* sözünün də bu köklə bağlı olduğunu qeyd edir¹⁶³. *Al-dat-* feilində də *al//yal* kökü asemantikləşmişdir. A.Axundov *al* “yalan” kökünün Ural-Altay dillərinə aid macar dilində mühafizə edildiyini göstərir¹⁶⁴.

¹⁶¹ Memmedli Y. Türk dillərində asemantik sözlər üzərinə//<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/188263>

¹⁶² Məhərrəmli B. Dünya dillərində homogen sözlər. Bakı, “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, 2016, s. 178.

¹⁶³ Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, “Elm”, 2012, s.115.

¹⁶⁴ Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi-etimoloji lüğətinə aid materiallar// Dil və ədəbiyyat. 2 cildə, I c. Bakı, “Gənclik”, 2003, s. 461.

Yaşmaq. *Yaşmaq* ismi etimoloji cəhətdən *yaş+maq* hissələrindən ibarətdir. **Yaş-* “gizlənmək” kökü müasir sarı uyğur dilində müstəqilliyini qorumuşdur. Belə ki, həmin türkcədə *yas-* feili müstəqil morfem kimi “gizlənmək” anlamındadır. Türk xalq danışığı dilində də bu kök qorunmuşdur (TTTSKBS, II, 1083). Məlumdur ki, türk dillərinin fonologiyası üçün *s~ş* əvəzlənməsi səciyyəvidir.

Qədim türk dilində *yaş-* feili “gizlənmək” anlamında işlənmişdir (DLT, IV, 658); *Ol məni köriüp yaşdı* “O, məni görüb gizləndi” (DLT, III, 60). Əski özbək dilində *yaşrun* “gizli”, *yaşur-* “gizlənmək” sözləri işlənmişdir¹⁶⁵.

S.Cəfərov müasir dilimizdə işlənən *yaşmaq*, *yaşınmaq*, *yaşıрмаq* sözlərinin kökündə *yaş* ünsürünün olduğunu qeyd etməkdə haqlıdır. Alim yazır ki, *yaşmaq*, *yaşınmaq*, *yaşıрмаq* sözlərində *yaş* sözü öz “gizlətmək” mənasını itirdiyi üçün onlarda iştirak edən bütün bu şəkilçilər də öz mənasını itirmiş və həmin sözlər sadə sözə çevrilmişdir¹⁶⁶.

M.Kaşğarının lüğətində *yaşru* “gizli”, *yaşur-* “örtmək, gizlətmək”, *yaşsa-* “gizlətmək”, *yaşut* “gizli” mənalarında verilmişdir (DLT, IV, 659). *Ol nənq yaşurdu* “O, əşyanı gizlətdi” (DLT, III, 66).

T.Gülensoy *yaş-* “gizlənmək” kökünü evenk dilindəki *dal-*, tunqus dilindəki *dali-*, moңqol dilindəki *dali-* “gizlənmək” sözləri ilə müqayisə edir (TTTSKBS, II, 1083). Fon Qaben bu kökün qədim türk dilində “gizlənmək, sürün-

¹⁶⁵ Фазылов Э. Староузбекский язык. Т. I-II. Ташкент, “Фан”, 1966, Т.I, с. 192.

¹⁶⁶ Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1960, s. 21-22.

mək” anlamlarında işləndiyini bildirir ¹⁶⁷. G.Klausonun etimoloji lüğətində də *yaş-* feili “gizlənmək” mənasında verilmişdir (GC, 976).

Dialektlərimizdə *yeşirmək-* // *yaşıрмаğ-* // *yaşıрмаx-* feili “örtmək, gizləmək, gizlətmək” anlamlarında işlənməkdədir (ADDL, 542). S.Y.Malov sarı uyğur dilindəki bu kökü koybal dilindəki *yazıt* “sirr”, cağatay dilindəki *yaş* “sakit, sirli”, “Kutadqu bilik”dəki *yaşut* “gizlilik” sözləri ilə müqayisə edir ¹⁶⁸. “Kitabi-Dədə Qorqud”da *yaşıрмаq* “gizlətmək” anlamındadır: *Alp ərən ərdən adın yaşıрмаq eyb olur* (KDQİL, 105).

Yuxu. *Yuxu* ismi qədim türk yazılı abidələrində işlənən *u* “yatmaq, yuxu” (DTS, 603) kökündən yaranmışdır. Azərbaycan dilindəki *uyu-*, *oyan-* feillərinin də kökü həmin morfemdir. *Yuxu* ismindəki *y* protetik səsdir. *Yuxu* ismi etimoloji cəhətdən *(y)u+ku* şəklində formalaşmışdır. Sonradan *k>x* keçidi ilə *yuxu* variantı yaranmışdır. Bu sözün morfoloji inkişafı **u>ku>uxu>yuku>(y)uxu* istiqamətində getmişdir.

¹⁶⁷ Von Gabain A. Eski Türkçenin Grameri. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 309.

¹⁶⁸ Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. Алма-Ата, Издательство Академии Наук Казахской ССР, 1957, с. 37.

NƏTİCƏ

Müasir Azərbaycan dilində quruluşca sadə hesab olunan isimlərin müqayisəli-tarixi təhlili göstərir ki, onlar bir çox halda ikiqat, üçqat kök+şəkilçi daşlaşmasına məruz qalmışdır.

İsim köklərinin ilkin praformalarını, əski arxetiplərini müəyyən etmək üçün türk dillərinin faktları kifayət etmir, daha geniş müqayisələrə, digər dil ailələrindəki analogi faktların tədqiqata cəlb edilməsinə ehtiyac yaranır. Çünki etimoloji araşdırmalarda dil sərhədi olmamalıdır. Qohum olmayan dillərin faktları etimoloji təhlil üçün zəngin material verir.

Qədim dövrdə ad-feil omonimliyini əks etdirən kök sözlərin əksəriyyətində tarixi inkişaf prosesində sinkretik mənaların parçalanması baş vermişdir.

Azərbaycan dilində isim köklərinin dərin etimoloji təhlili sübut edir ki, ilkin söz modelləri təkhecalılıq əsasında yaranmışdır.

Azərbaycan dilinin söz kökləri türk dillərinin ümumi spesifik fonetik, morfoloji və leksik-semantik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır.

Azərbaycan dilinə məxsus ilkin isim köklərinin arxetipləri daha çox VC (*sait+samit*), CV (*samit+sait*) və CVC (*samit+sait+samit*) quruluşundadır.

Azərbaycan dilində çoxhecalı isimlərin etimoloji təhlilində söz yuvası metodunun tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tarixən fonetik səviyyədə baş verən parçalanmalar kök morfevlərin sürətli inkişafını təmin etmişdir. Həmin hadisə ilə paralel olaraq semantik dəyişmə istiqamətində baş verən təkamül prosesi müasir türk dillərinin leksik qatında məlum ayrılmalara gətirib çıxarmışdır. Aparılan araşdırma göstərir ki, kök sözlərdə fonetik fərqlər artdıqca semantik fərqlər də güclənmişdir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, “Maarif”, 1989.
2. Ağasioğlu F. Prototürk dialektləri larinçal nəzəriyyə işığında // Azər xalqı. II nəşr. Bakı, “Çıraq”, 2005, s. 213-216.
3. Ağasioğlu F. Al köklü sözlər // Azər xalqı. II nəşr. Bakı, “Çıraq”, 2005, s. 221-228.
4. Ağasioğlu F. Ar köklü sözlər // Azər xalqı. II nəşr. Bakı, “Çıraq”, 2005, s. 229-232.
5. Ağasioğlu F. Qu köklü sözlər // Azər xalqı. II nəşr. Bakı, “Çıraq”, 2005, s. 233-236.
6. Ağasioğlu F. Etrusk-türk bağı. Bakı, “Qismət”, 2011.
7. Ağasioğlu F. Doqquz Bitik. Azərbaycan türklərinin İslamaqədər tarixi. I Bitik: Tarixi qaynaqlar. Bakı, 2014.
8. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, “Maarif”, 1988.
9. Axundov A. Azərbaycan dilində insan bədən üzvləri adlarının fonetik ümumiləşdirilməsi və qrammatik təsviri təcrübəsi // Dil və ədəbiyyat. 2 cildə, I c., Bakı, “Gənclik”, 2003, s. 288-294.
10. Axundov A. Azərbaycan dilində -z- ilə bitən insan bədən üzvləri adları // Dil və ədəbiyyat. 2 cildə, I c., Bakı, “Gənclik”, 2003, s. 294-303.
11. Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi-etimoloji lüğətinə dair materiallar // Dil və ədəbiyyat. 2 cildə, I c. Bakı, “Gənclik”, 2003, s. 424-480.

12. Aslanov V. Daxili bərpa üsulu və Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki fonomorfoloji və leksik-semantik mənzərəsinin öyrənilməsi // “Azərbaycan filologiyası məsələləri”. II buraxılış. Bakı, “Elm”, 1984, s. 38-44.
13. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. 3 cildə, II c. Bakı, “Elm”, 2003.
14. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. 3 cildə, III c. Bakı, “Elm”, 2012.
15. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı, “Elm”, 2009.
16. Bağırov Q. Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, “Maarif”, 1974.
17. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1960.
18. Cəlilov F. *Ar* morfemli sözlər // “Azərbaycan dili morfoloqiyasının aktual problemləri”. Bakı, ADU-nun nəşri, 1987, s. 34-39.
19. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, “Maarif”, 1988.
20. Əhmədov B. Azərbaycan dilində *öq* sözünün törəmələri // “Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər”. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1988, s. 64-66.
21. Əhmədov B. Azərbaycan dili şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı. Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 1994.
22. Əlibəyzadə E. Azərbaycan dilinin tarixi. 2 cildə, I c. Bakı, Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 2007.
23. Əlizadə S. Azərbaycan sözlərinin sonundan samitlərin düşməsinə dair // “ADU-nun Elmi Əsərləri”. Dil və

- ədəbiyyat seriyası. Bakı, Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri, 1970, №2, s. 26-29.
24. Əlizadə S. Azərbaycan dilində *-ri*⁴ seqmentli sözlərin təşəkkülü // “ADU-nun Elmi Əsərləri”. Dil və ədəbiyyat seriyası. Bakı, Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri, 1973, №2, s. 11-15.
25. Əlizadə S. Türk dillərində ilkin köklər və onların derivatları // “Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu”. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1981, s. 47-50.
26. Əlizadə S. Türkmənşəli *kap* sözü və onun törəmələri // “Dilçilik coğrafiyası, tarixi dialektologiya və türk dillərinin tarixi problemi”. Bakı, Azərbaycan Dövlət Universiteti nəşri, 1982, s. 50-55.
27. Əsgərov M. Dillərin leksik-qrammatik səviyyələrdə öyrənilməsinin linqvopsixoloji problemləri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2010.
28. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999.
29. Hacıyev T. Türk dillərində sözün morfoloji inkişafı // “Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu”. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1981, s. 16 -28.
30. Hacıyev T. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında // “Azərbaycan filologiyası məsələləri”. I buraxılış. Bakı, “Elm”, 1983, s. 25-34.
31. Hacıyev T. Dədə Qorqud Kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı, “Öndər”, 2004.
32. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, “Elm”, 2012.
33. Hacıyeva Z. İlk anadilli abidələrimizin arxaik qatının

- leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, “Elm”, 1997.
34. Xəlilov B. Azərbaycan dilində təkhecalı feillərin əsasında duran ilkin köklərin fonosemantik inkişafı. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası”, 1995.
 35. Xəlilov B. Feillərin ilkin kökləri. Bakı, ADPU, 1998.
 36. Xəlilov B. Azərbaycan dilində feillərin fonosemantik inkişafı. DDA. Bakı, 1999.
 37. Xəlilov B. 224 qədim türk sözü. Bakı, “Elm və təhsil”, 2010.
 38. İraq - Türkmən ləhcəsi. Bakı, “Elm”, 2004.
 39. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1968.
 40. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əskər). 4 cildə, IV c. Bakı, “Ozan”, 2006.
 41. Kazımov Q. Qapalı dünyanın sirri və ya etnoteolinquistik nəzəriyyə // Sənət düşüncələri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitabxanası, 1997, s. 304-332.
 42. Kazımov Q. Qədim sanskrit, müasir türk, rus, ingilis, ərəb və fars dillərində eyniköklü sözlər // “Sənət düşüncələri”. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Kitabxanası”, 1997, s. 333-347.
 43. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, “Təhsil”, 2003.
 44. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, “Elm və təhsil”, 2010.
 45. Kazımov Q. Kök və şəkilçiyə ayrılma bilməyən ikihecalı sadə feillər // “Filologiya məsələləri”. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, №4, s. 3-39.
 46. Qıpçaq M. Türk say sistemi. Bakı, 1996.
 47. Qıpçaq M. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. Bakı, 2000.

48. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I hissə. Bakı, “Maarif”, 1989.
49. Məhərrəmli B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf. Bakı, “Elm və təhsil”, 2000.
50. Məhərrəmli B. Dünya dillərində homogen sözlər. Bakı, “Xəzər Universitəsi” nəşriyyatı, 2016.
51. Məhərrəmli B. Türk dillərinin qədim leksikası. Bakı, “Xəzər Universitəsi” nəşriyyatı, 2017.
52. Məlikov İ. Xatt-ümumtürk paralelləri // “Azərbaycan filologiyası məsələləri”. II buraxılış. Bakı, “Elm”, 1984, s. 100-105.
53. Məmmədov A. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar. Şumer-türk leksik paralelləri // “Azərbaycan filologiyası məsələləri”. I buraxılış. Bakı, “Elm”, 1983, s. 5-24.
54. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. Bakı, API nəşriyyatı, 1979.
55. Məmmədov Y. Müstəqilliyini itirən köklərin çoxhəcalılığa doğru inkişafı haqqında // “Azərbaycan filologiyası məsələləri”. II buraxılış. Bakı, “Elm”, 1984, s. 59 -66.
56. Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, API nəşriyyatı, 1987.
57. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 1990.
58. Oğuznamə. Bakı, “Yazıçı”, 1987.
59. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, “Yazıçı”, 1983.
60. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I. Bakı, “Nurlan”, 2006.

61. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, “Yazıçı”, 1983.
62. Seyidov M. Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı, “Gənclik”, 1994.
63. Şəfizadə B. Zərdüş, Avesta, Azərbaycan. Bakı, “Elm”, 1996.
64. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, “Maarif”, 1993.
65. Tanrıverdiyev Ə. Azərbaycan dilində türk mənşəli toponimlər. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 1996.
66. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012.
67. Trubeskoy N.S. Fonologiyanın əsasları. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012.
68. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. 3 cildə, I c. Bakı, BSU, 2001.
69. Veysəlli F. Dil. Bakı, “Təhsil” NPM, 2007.
70. Veysəlli F. Dilçilik ensiklopediyası. 2 cildə, I c. Bakı, “Mütərcim”, 2006.
71. Yusifov M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı, “Elm”, 1984.
72. Yusifov M. Türk dillərində kök sözlərin fonomorfoloqiyası (səs keçidləri). I hissə. Gəncə, H.Zərdabi adına Gəncə Dövlət Universiteti, 1994.
73. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012.
74. Yusifov M. Linqvistik tipologiya. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017.

Türk dilində:

75. Atalay B. Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme. İstanbul, Matbaai Ebüzziya, 1941.
76. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.
77. Diker S. Türk Dili'nin Beş Bin Yılı. İstanbul, Töre, Yayın Grubu, 2000.
78. Emre C.A. Türkçede İsim Temelleri. İstanbul, 1943.
79. Erculasun B.A. Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. 1.Baskı. Ankara, Başer Matbaası, 2004.
80. Hacıeminoğlu N. Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller. 2.Baskı. İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2016.
81. Tekin T. Orhon Türkçesi Grameri. İstanbul, Kitap Matbaası, 2003.
82. Tietze A. Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı (Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen). Cilt 2: F-J. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009.
83. Von Gabain A. Eski Türkçenin Grameri. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

Rus dilində:

84. Абаев В.И. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. Москва, "Наука", 1965.
85. Айдаров Г. Язык орхонского памятника Бильгекагана. Алма-Ата, "Наука", 1966.

-
86. Акбаев Ш.Х. Диалекты карачаево-балкарского языка в структурно-генетическом и ареальном освещении. Карачаевск, Издательство КЧГПУ, 1999.
 87. Алишина Х.Ч. Тоболо-Иртышский диалект языка сибирских татар. Казань, Казанский пед.ин.-т., 1994.
 88. Антонов Н.К. Материалы по исторической лексике якутского языка. Якутск, Якутское книжное издательство, 1971.
 89. Арсаханов И.А. Чеченская диалектология. Грозный, Чечено-Ингушское издательство, 1969.
 90. Асланов В.И. К проблеме реконструкции корневых морфем // “Советская тюркология”. Баку, “Наука”, 1971, №2, с. 67-75.
 91. Асланов В.И. Историческая лексикология азербайджанского языка (проблема реконструкции). ДД. Баку, 1973.
 92. Ахатов Г.Х. Диалект западносибирских татар. Уфа, Башкирский государственный университет, 1963.
 93. Ахундов А. Об этимологии слова Кур // Уч.записки АГУ им. С.М.Кирова. Баку, АГУ, 1956, №10, с. 51-56.
 94. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Ч.1. Москва, Издательство АН СССР, 1951.
 95. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Ч.2. Фонетика и морфология. Москва, Издательство АН СССР, 1952.
 96. Баскаков Н.А. Алтайский язык. Москва, Издательство АН СССР, 1958.
 97. Баскаков Н.А. Тюркские языки. Москва, Издательство восточной литературы, 1960.

98. Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова // “Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков”. Ч.4. Лексика, Москва, “Наука”, 1962, с. 69-73.
99. Баскаков Н.А. Диалект черневых татар (туба-кижи). Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Москва, “Наука”, 1966.
100. Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка – Диалект кумандинцев (куманды - кижичи). Москва, “Наука”, 1972.
101. Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка – Диалект лебединских татар чалканцев (куу-кижи). Москва, “Наука”, 1985.
102. Батманов И. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, Издательство АН Киргизской ССР, 1959.
103. Баязитова Ф.С. Говоры татар-кряшен в сравнительном освещении. Москва, “Наука”, 1986.
104. Бётлингк О.Н. О языке якутов. Новосибирск, “Наука”, 1989.
105. Болдырев Р.В. Некоторые вопросы историко-этимологического изучения тюркских лексических элементов украинского языка // “Тюркизмы в восточно-славянских языках”. Москва, “Наука”, 1974, с. 44-61.
106. Боровков А.К. Бадаи ал-лугат. Словарь Тали Имани Гератского. Москва, Издательство восточной литературы, 1961.

107. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тевисира XII-XIII вв. Москва, “Наука”, 1963.
108. Будаев Н.М. Западные тюрки в странах Востока. Лексические параллели японского и карачаево-балкарского языков. Нальчик, 2002.
109. Булатова Н.Й. Язык сахалинских эвенков. Санкт-Петербург, Б.&К., 1999.
110. Вопросы исторического развития лексики тюркских языков. Москва, Издательство восточной литературы, 1960.
111. Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики. Среднеазиатский ареал. Москва, “Наука”, 1975.
112. Гамкрелидзе Т., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Т. I-II. Тбилиси, Издательство Тбил.ун.-та, 1984.
113. Грамматика хакасского языка. Москва, “Наука”, 1975.
114. Гузев В.Г. Староосманский язык. Москва, “Наука”, 1979.
115. Гумилев Л. Древние тюрки. Москва, “Наука”, 1967.
116. Данияров Х. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнении с узбекским литературным языком. Ташкент, “Фан”, 1975.
117. Десницкая А.В. Сравнительное языкознание и история языков. Ленинград, “Наука”, Ленинградское отделение, 1984.
118. Джангидзе В.Т. Дманисский говор Казахского диалекта азербайджанской языка. Баку, Издательство АН Азербайджанской ССР, 1965.

119. Джикия М.С. Структура словоформ турецкого языка. Тбилиси, Мецниереба, 1984.
120. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1940.
121. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1948.
122. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. Москва, Издательство восточной литературы, 1962.
123. Дмитриев Н.К. Язык барабинских татар. Ленинград, “Наука”, 1981.
124. Доспанова У. Диалектная лексика каракалпакского языка. Нукус, “Каракалпакстан”, 1980.
125. Дульзон А.П. Установление архетипа фонемы по межъязыковым рядам альтернатив // “Советская тюркология”. Баку, 1973, №5, с. 93-104.
126. Дымшиц З.М. Грамматика языка хинди. 1. Письменность, фонетика, морфология. Москва, “Наука”, 1986.
127. Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. Москва, “Наука”, 1967.
128. Егоров Н.И. Чувашская диалектология и этимология // “Теория и практика этимологических исследований”. Москва, “Наука”, 1985, с. 55-66.
129. Жанпеисов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка. Алма-Ата, “Наука”, 1989.
130. Зайончковский А.А. К вопросу о структуре корня в тюркских языках. Глагольные основы моносиллабические (односложные) типа С+Г (согласный+гласный) // “Вопросы языкознания”. Москва, “Наука”, 1961, №2, с. 28-35.

-
131. Закиев М.З. Об изучении древних тюрков и их языков // “Тюркское языкознание”. Ташкент, “Фан”, 1985, с. 24-28.
 132. Закиев М.З. Проблемы языка и происхождения волжских татар. Казань, Татарское книжное издательство, 1986.
 133. Иванов В.В. Хеттский язык. Москва, Эдиториал УРСС, 2001.
 134. Иллич-Свитыч В.М. Именная акцентуация в балтийском и славянском. Москва, Издательство АН СССР, 1963.
 135. Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва, “Наука”, 1961.
 136. Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Москва, Издательство восточной литературы, 1961.
 137. Ишбердин Е.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. Москва, “Наука”, 1986.
 138. Кажибеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата, “Наука”, 1986.
 139. Кайдаров А.Т., Кажибеков Е.З. Гомогенные корни и их лексико-тематическое развитие // “Советская тюркология”. Баку, 1980, №3, с. 17-23.
 140. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма - Ата, “Наука”, 1986.
 141. Калмыцко-русский словарь. Москва, “Русский язык”, 1977.
 142. Кононов А.Н. К этимологии слова *огул* “сын” //

- “Филология и история монгольских народов”. Памяти акад. Б.Я.Владимирцова. Москва, 1958, с.175-176.
143. Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского. Москва - Ленинград, Издательство Академии Наук СССР, 1958.
144. Кононов А.Н. фузии в тюркских языках // “Структура и история тюркских языков”. Москва, “Наука”, 1971, с.108-138.
145. Кононов А.Н. О природе тюркской агглютинации // “Вопросы языкознания”. Москва, “Наука”, 1976, №4, с. 3-18.
146. Кормушин И.В. Лексико-семантическое развитие корня *ga* в алтайских языках // “Этимология”. Москва, “Наука”, 1979, с.9-29.
147. Корнилов Г.Е. Имитативы в чувашском языке. Чебоксары, Чувашское книжное издательство, 1984.
148. Крамер С. Шумеры. Первая цивилизация на Земле. Москва, ЗАО Центрполиграф, 2002.
149. Кулиев Г.К. Семантика глагола в тюркских языках. Баку, “Элм”, 1998.
150. Кулиев Э.С. Фитонимы в азербайджанском языке (опыт историко-типологического анализа). АКД. Баку, 1987.
151. Курилович Е. Очерки по лингвистике. Москва, Издательство иностранной литературы, 1962.
152. Курьшжанов А.К. Исследование по лексике “Тюркско-арабского словаря”. Алма-Ата, “Наука”, 1970.

153. Кушлина Э.Н. Тюркские лексические элементы в речи русских жителей Средней Азии // “Тюркизмы в восточно-славянских языках”. Москва, “Наука”, 1974, с. 80-191.
154. Левитская Л.С. К истории кумыкской лексики // “Советская тюркология”. Баку, 1973, №3, с. 74-78.
155. Липин Л.А. Аккадский язык. Москва, “Наука”, 1964.
156. Лыткин В.И. Древнепермский язык. Москва, Издательство АН СССР, 1952.
157. Майзель С.С. Пути развития корневого фонда семитских языков. Москва, “Наука”, 1983.
158. Макаев Э.А. Реконструкция индоевропейского этимона // “Вопросы языкознания”. Москва, “Наука”, 1967, №4, с. 26-34.
159. Макаев Э.А. Структура слова в индоевропейских и германских языках. Москва, “Наука”, 1970.
160. Макаев Э.А. Общая теория сравнительного языкознания. Москва, “Наука”, 1977.
161. Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов. Москва, Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 1996.
162. Максютובה Н.Х. Восточный диалект башкирского языка. Москва, “Наука”, 1976.
163. Малов С.Е. Уйгурский язык (хамийское наречие). Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1954.
164. Малов С.Е. Лобнорский язык. Москва-Фрунзе, Издательство АН Киргизской ССР, 1956.
165. Малов С.Е. Язык жёлтых уйгуров. Алма-Ата,

- Издательство АН Казахской ССР, 1957.
166. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1959.
167. Малов С.Е. Уйгурские наречия Синьцзяна. Москва, Издательство восточной литературы, 1961.
168. Мамедов А. Древнетюркская акцентуация и некоторые вопросы развития фонологических систем тюркских языков // “Советская тюркология”. Баку, 1970, №5, с. 58-69.
169. Мамедов А. Теоретические проблемы восстановления первичных корней в тюркских языках // “Вопросы азербайджанской филологии”. Вып. II, Баку, Элм, 1984, с. 5-21.
170. Мамедов Ю. Имя существительное в орхоно-енисейских памятниках (в сравнении с азербайджанским языком). АКД. Баку, 1967.
171. Мамедов М.А. Язык халаджей. АКД. Баку, 1973.
172. Марр Н.Я. Яфетическая теория. Москва, Научная ассоциация востоковедения, 1924.
173. Марр Н.Я. Чуваши-яфетиды на Волге. Чебоксары, Чувашское государственное издательство, 1926.
174. Марр Н.Я. Избранные работы. Т. I-IV. Т. I. Ленинград, Издательство ГАИМК, 1933; Т. II. Ленинград, Государственное социально-экономическое издательство, 1936; Т. IV, 1937.
175. Мартынов В.В. Прусско-славянские эксклюзивные изолексы // “Этимология”. Москва, “Наука”, 1985, с. 3-13.

-
176. Материалы по татарской диалектологии. Казань, Татарское книжное издательство, 1974.
 177. Махмутова Л.Т. Опыт исследования тюркских диалектов. Мишарский диалект татарского языка. Москва, “Наука”, 1978.
 178. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. Москва-Ленинград, Государственное социально-экономическое издательство, 1938.
 179. Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании. Москва, Издательство иностранной литературы, 1954.
 180. Мельничук А.С. Следы взрывного ларингального в индоевропейских языках // “Вопросы языкознания”, Москва, 1960, №3, с. 3 -17.
 181. Мельничук А.С. Об одном из важных видов этимологических исследований // “Этимология – 1967”. Москва, “Наука”, 1969, с. 57-67.
 182. Мельничук А.С. О генезисе индоевропейского вокализма // “Вопросы языкознания”. Москва, “Наука”, 1979, № 6, с. 3-17.
 183. Мельничук А.С. Проблематика реконструкции в сравнительно-историческом языкознании // “Актуальные вопросы сравнительного языкознания”. Сборник статей. Ленинград, “Наука”, 1989, с. 21- 69.
 184. Мельничук А.С. О единстве происхождения языков мира // “Сравнительно-историческое языкознание на современном этапе”. Москва, Институт славяноведения и балканистики, 1990, с. 8-10.

185. Мельничук А.С. О всеобщем родстве языков // “Вопросы языкознания”. Москва, “Наука”, 1991, №2, с. 27-42.
186. Мельничук А.С. О всеобщем родстве языков // “Вопросы языкознания”. Москва, “Наука”, 1991, №3, с. 46-65.
187. Мельничук А.С., Гиндин Л.А. и др. Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Лексическая реконструкция. Реконструкция исчезнувших языков. Москва, “Наука”, 1991.
188. Мешадиева А.Э. Формальное описание закона гармонии в тюркских языках. Баку, “Элм”, 2004.
189. Мещанинов И.И. Грамматический строй урартского языка. Ч.1. Москва, Издательство АН СССР, 1958.
190. Миржанова С.Ф. Южный диалект башкирского языка. Москва, “Наука”, 1979.
191. Мифологический словарь. Москва, “Советская энциклопедия”, 1991.
192. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (западно-кыпчакская группа). Москва, “Наука”, 1975.
193. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. Москва, “Наука”, 1984.
194. Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. Ашхабад, “Ылым”, 1973.
195. Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. Москва, “Наука”, 1979.

196. Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. Москва-Ленинград, “Наука”, 1989.
197. Народы Сибири. Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1956.
198. Народы Средней Азии и Казахстана. Москва, Издательство АН СССР, 1963.
199. Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. Москва, Издательство восточной литературы, 1963.
200. Насилов Д.М. Морфосемантическая этимологизация – ведущий принцип построения “Этимологического словаря тюркских языков” // “Теория и практика этимологических исследований”. Москва, Наука, 1985, с. 50-55.
201. Новикова К.А. Очерки диалектов эвенкского языка. Ольский говор. Ч.1. Москва, Издательство АН СССР, 1960.
202. Номинханов Ц.Д. Термины родства в тюрко-монгольских языках // “Вопросы истории и диалектологии казахского языка”. Вып.1. Алма-Ата, 1958, с. 65-67.
203. Основы финно-угорского языкознания. Марийский, пермские и угорские языки. Москва, “Наука”, 1976.
204. Отаров И.М. Профессиональная лексика карачаево-балкарского языка. Нальчик, “Эльбрус”, 1978.
205. Отаров И.М. Очерки карачаево-балкарской терминологии. Нальчик, “Эльбрус”, 1987.
206. Отаров И.М. Этимология некоторых названий

- пищи в карачаево-балкарском языке // “Проблемы этимологии тюркских языков”. Алма-Ата, “Гылым”, 1990, с. 127-133.
207. Панфилов В.З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. Москва, “Наука”, 1982.
208. Пизани В. Этимология. Москва, Издательство иностранной литературы, 1956.
209. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // “Историческое развитие лексики тюркских языков”. Москва, “Наука”, 1961, с. 11-81.
210. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. Москва, “Наука”, 1964.
211. Поппе Н.Н. Дагурское наречие. Ленинград, Издательство АН СССР, 1930.
212. Поппе Н.Н. Монгольский словарь Мукаддимать Ал-Адаб. Часть I-II. Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1938.
213. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. Москва, Издательство иностранной литературы, 1957.
214. Рассадин В.И. Фонетика и лексика тофаларского языка. Улан-Удэ, Бурятское издательство, 1971.
215. Руднев А.Д. Материалы по говорам Восточной Монголии. СПб., Типография В.Киршинбаума, 1911.
216. Рулен М. Происхождение языка: ретроспектива и перспектива // “Вопросы языкознания”. Москва, “Наука”, 1991, №1, с. 5-19.
217. Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. Москва, Издательство инос-

- транной литературы, 1955.
218. Садыкова З.Р. Говоры оренбургских татар. Казань, Татарское книжное издательство, 1985.
 219. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Москва, “Наука”, 1966.
 220. Соколов С.Н. Язык Авесты. Ленинград, Издательство Ленинградского университета, 1964.
 221. Соттаев А.Х. Имя существительное в карачаево-балкарском языке. Нальчик, “Эльбрус”, 1968.
 222. Соссюр де Ф. Курс общей лингвистики// Труды по языкознанию. Москва, “Прогресс”, 1977, с. 31-274.
 223. Соссюр де Ф. Мемуар о первоначальной системе гласных в индоевропейских языках // Труды по языкознанию. Москва, “Прогресс”, 1977, с. 302-562.
 224. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. Москва, “Наука”, 1984.
 225. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Москва, “Наука”, 1988.
 226. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции. Москва, “Наука”, 2002.
 227. Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Реконструкция на отдельных уровнях языковой структуры. Москва, “Наука”, 1989.
 228. Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Лексическая реконструкция. Реконструкция исчезнувших языков. Москва, Наука, 1991.
 229. Старостин С.А. О японо-корейских акцентных соот-

- ветствиях // “Сравнительно-историческое языкознание на современном этапе”. Москва, Институт славяноведения и балканистики, 1990, с. 44 - 47.
230. Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI-VIII веков. Москва, “Наука”, 1965.
231. Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкасск, Ставропольское книжное издательство, 1977.
232. Тенишев Э.Р., Тодаева Б.Х. Язык жёлтых уйгуров. Москва, “Наука”, 1966.
233. Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. АДД. Москва, 1969.
234. Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. Москва, “Наука”, 1976.
235. Тодаева Б.Х. Язык монголов Внутренней Монголии. Очерк диалектов. Москва, “Наука”, 1985.
236. Тодаева Б.Х. Словарь языка ойратов Синьцзяна. Элиста, Калмыцкое книжное издательство, 2001.
237. Трубачев О.Н. Indoarica в Северном Причерноморье. Реконструкция реликтов языка. Этимологический словарь. Москва, “Наука”, 1999.
238. Тувинско-русский словарь. Москва, “Советская энциклопедия”, 1968.
239. Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар. Казань, Издательство Казанского университета, 1977.
240. Убрятова Е.И. Язык норильских долган. Новосибирск, Издательство “Наука” Сибирское отделение, 1985.
241. Фазылов Э. Староузбекский язык. Т. I-II. Ташкент:

- “Фан”, 1966.
242. Цинциус В.И. Вопросы сравнительной лексикологии алтайских языков // “Проблема общности алтайских языков”. Ленинград, “Наука”, 1971, с. 77-88.
243. Цинциус В.И. К этимологии алтайских терминов родства // “Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков”. Ленинград, “Наука”, 1972, с. 15-71.
244. Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из восточного Туркестана. Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1961.
245. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. Москва-Ленинград, “Наука”, 1962.
246. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград, “Наука”, 1970.
247. Эвенкийско-русский словарь. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1958.
248. Юлдашев А.А. Система словообразования и спряжение глагола в башкирском языке. Москва, Издательство Академии Наук СССР, 1958.
249. Языки мира. Монгольские языки. Тунгусо-маньчжурские языки. Японский язык. Корейский язык. Москва, Индрик, 1997.
250. Языки мира. Уральские языки. Москва, “Наука”, 1993.
251. Языки народов СССР. Тюркские языки. Т.2. Москва, “Наука”, 1966.

İngilis dilində:

252. Clauson G. Nostratic. Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. №1, Cambridge University Press, 1973, p. 46-56.
253. Erdal M. A Grammar of Old Turkic. Leiden. Brill, 2004.

İnternet qaynaqları:

254. Doğan İsmail. Mayalar ve Türklük. Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2007//http://yayinlar.Yesevi.edu.tr/static-kitaplar/mayalar_e_book/kitap/mayalar_ve_turkluk.pdf
255. Hatiboğlu Vecihe. Türkçedeki Eklerin Kökeni. Türk Dili Dergisi. C.XXIX. 1974, s.268// <http://turkoloji-cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/2.pho> #o
256. <http://tapemark.narod.ru/les/596a.html>
257. https://ru.wikipedia.org/wiki/Ностратические_языки
258. Memmedli Y. Türk dillerinde asemantik sözler üzerine//<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/188263>

İXTİSARLAR

AED – Greenberg Joseph H., Ruhlen Merrit. An Amerind Etymological Dictionary. USA, Antropological Sciences Stanford University, 2007.

AD – The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CAD). U.S.A., Chicago Oriental Institute, 1968.

АДД – Автореферат докторской диссертации.

ADDL – Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007.

ADİL – Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, I c. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006.

АКД – Автореферат кандидатской диссертации.

Alb.ED – Albanian Etymological Dictionary. By Vladimir Orel. Leiden-Boston-Köln, Brill, 1988.

ATS – Altayca-Türkçe Sözlük. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.

BKRS – Большой китайско-русский словарь. Москва, ООО “Дом славянской книги”, 2009.

BYRS – Большой японско-русский словарь. Москва, “Советская энциклопедия”, 1970.

Vol.RS – Болгарско-русский словарь. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1953.

ДД – Докторская диссертация.

DDA – Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı.

DED – Burrow T., Emeneau B.M.A Dravidian Etymolo-

gical Dictionary. (2nd ed.). Oxford, Clarendon Press, 1984.
DLT – Kaşgari Mahmut. Divanü Lugat-it Türk Tercümesi. I-III c. (Çeviren B. Atalay), Ankara, Türk Dil Kurumu Basımevi, I, 1939; II, 1941; III, 1942.

DTS – Древнетюркский словарь. Ленинград, “Наука”, 1969.

EDAL – Starostin S.A., Mudrak O.A., Dybo A.V. An Etymological Dictionary of the Altaic Languages. Leiden - Boston, Brill Academic Publishers, 2003.

EDH – Toth A. Etymological Dictionary of Hungarian. The Hague, Holland, Mikes International, 2007.

EDHIL – Kloekhorst A. Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon. Leiden-Boston, Brill, 2008.

EDG – Beekes R. Etymological Dictionary of Greek: 2 vols. Vol.I, Leiden - Boston: Brill, 2010.

EDL – Vaan Michiel de. Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages. Leiden-Boston, Brill Academic Publishers, 2008.

EDOC – Schuessler Axel. ABC Etymological Dictionary of Old Chinese. Honolulu, University of Hawai`i of Press, 2007.

EDPC – Matasovic R. Etymological Dictionary of Proto-Celtic. Leiden-Boston, Brill, 2009.

EDUL – An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language. By Jaroslav B. Rudnyckyj. V.I-II. Winnipeg, Ukrainian Free Academy of Sciences-UVAN, I, 1962; II, 1982.

ESAY – Шаги́ров А.К. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков. Т. I-II. Москва, “Наука”, 1977.

ESÇY – Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, Чувашское книжное изда-

тельство, 1964.

ESKY – Климов Г.А. Этимологический словарь картвельских языков. Москва, АН СССР, 1964.

ESIY – Расторгуева В.С., Эдельман Д.И. Этимологический словарь иранских языков. Т. I-III. Москва, “Восточная литература”, 2007.

ESTY– I – Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). Москва, “Наука”, 1974.

ESTY– II – Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на букву “Б”). Москва, “Наука”, 1978.

ESTY– III – Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на буквы “В”, “Г” и “Д”). Москва, “Наука”, 1980.

ESTY– IV – Севортян Э.В., Левитская Л.С. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на буквы “Ж”, “Ж”, “Й”). Москва, “Наука”, 1989.

ESTY–V – Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на буквы “К”, “Қ”). Москва, “Языки русской культуры”, 1997.

ESTY – VI – Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на букву “Қ”). Москва, “Индрик”, 2000.

ESTY – VII – Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на буквы “Л”, “М”, “Н”, “П”, “С”). Москва, Издательство восточной литературы РАН, 2003.

ESTuv.Y – Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Т.1-II. Новосибирск, “Наука”, I, 2000; II, 2002.

EUTS – Caferoğlu A. Eski Uygur Türkçesi. İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1968.

EWA – Manfred Mayrhofer. Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen.I. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1992.

ERS – Эвенкийско-русский словарь. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1958.

EWTTS – Vambery Hermann (Armin). Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen. Ein Versuch. Leipzig, F.A.Brochhaus, 1878.

ƏFSL – Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, “Yazıçı”, 1985.

ƏY – Yəsəvi Ə. Divani-hikmət. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2004.

Fed. – Федотов М.Р. Этимологический словарь чувашского языка. Т.1-II. Чебоксары, Чувашский государственный институт гуманитарных наук, 1996.

FRS – Финско-русский словарь. Москва, “Русский язык”, 1977.

GED – Winfred P.L. A Gothic Etymological Dictionary. Leiden, E.J.Brill, 1986.

GC – Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, At the Clarendon Press, 1972.

HSED – Orel V.E., Stolbova O.V. Hamito-Semitic Etymological Dictionary. Materials for a Reconstruction. Leiden - New York - Köln, B.J.Brill, 1995.

İESOY – Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. I-IV. Ленинград, “Наука”, I, 1958; II, 1973; III, 1979; IV, 1989.

İML – Battal Aptullah. İbnü-Mühenna Lûgati. İstanbul, İstanbul Devlet Matbaası, 1934.

KESKY – Лыткин В.И., Гуляев Е.С. Краткий этимологический словарь коми языка. Москва, “Наука”, 1970.

КД – Кандидатская диссертация.

KDQİL – “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti. Bakı, “Elm”, 1999.

KT – Sami Ş. Kamus-ı Türki. Ankara, Türk Dil Kurumu, 2010.

QTAL – Rəcəbli Ə. Qədim türkcə-Azərbaycanca lüğət. Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2001.

LRS – Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. Москва, “Русский язык”, 1976.

MED – Mongolian Etymological Dictionary. Compiled by Andras Rajki. Budapest, 2006.

MTS – Lessing D.F. Moğolca-Türkçe Sözlük. I-II c. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003.

NDic. – Dolgopolsky A. Nostratic Dictionary. UK, University of Cambridge, McDonald Institute for Archaeological Research, 2008.

ORS – Осетинско-русский словарь. Орджоникидзе, Северо-Осетинское издательство, 1962.

OSNY – Иллич-Свитыч М.В. Опыт сравнения ностратических языков (семито-хамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский). Сравнительный словарь. Т. I-III. Москва, “Наука”

ка”, I, 1971; II, 1976; III, 1984.

PDP – Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1951.

SDST – Тумашева Д.Г. Словарь диалектов сибирских татар. Казань, Издательство Казанского университета, 1992.

SDR – Аксенова Е.Е., Бельтюкова Н.П. Словарь долганско-русский и русско-долганский. СПб., “Просвещение”, 1992.

SSSDY – Хайдаков С.М. Сравнительно-сопоставительный словарь дагестанских языков. Москва, “Наука”, 1973.

SSTMU – Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. I-II. Ленинград, “Наука”, 1975.

SRS – Кочергина В.А. Санскритско-русский словарь. Москва, “Русский язык”, 1987.

STR – Рассадин В.И. Словарь тофаларско-русский-русско-тофаларский. Санкт-Петербург, “Дрофа”, 2005.

SYU – Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. Т. I-III. Ленинград, Издательство АН СССР, 1959.

SL – Halloran J.A. Sumerian Lexicon. Version 3.0. 1999, 159 p. // www.sumerian.org/sumerian.pdf

TDE – Eyuboğlu İsmet Zeki. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. 2.Baskı. İstanbul, Sosyal Yayınları, 1991.

TDES – Eren Hasan. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. 1.Baskı. Ankara, Bizim Büro Basımevi, 1999.

TTKTES – Əxmətyanov R. Tatar telenen kıskaçça tarixi-etimolojik süzleqe. Kazan, Tatarstan kitap nəşriyatı, 2001.

TTTSKBS – Gülensoy Tuncer. Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü. I-II c. Ankara,

TDK Yayınları, 2000.

TS – Türkçe Sözlük. 10. Baskı. Ankara, Türk Dil Kurumu Basımevi, 2005.

ESTuv.У – Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Т.I-IV. Новосибирск, “Наука”, Т.I, 2000; Т.II, 2002; Т.IV, 2008.

UDS – Тенишев Э.Р. Уйгурский диалектный словарь. Москва, “Наука”, 1990.

Dillər:

adıq. – adıq dili
afrik. – afrikans dili
akk. – akkad dili
amer. – amerind dili
alb. – alban dili
alq. – alqol dili
Alt. – Altay (oyrot) dili
ass. – assur dili
Azərb. – Azərbaycan dili
başq. – başqırd dili
bol. – bolqar dili
bury. – buryat dili
çan. – çan dili
çeç.– çeçen dili
çin. – çin dili
çuv. – çuvaş dili
dial. – dialekt
dil. – dillər
dol. – dolqan dili
duns. – dunsyan dili
drav. – dravid dilləri
esk. – eskimos dili
ev. – evenk dili
ər. – ərəb dili
fars. – fars dili
fran. – fransız dili
fin. – fin dili

fin.-uq. – fin-uqor dilləri
germ. – german dilləri
gür. – gürcü dili
hol. – holland dili
xak. – xakas dili
xal. – xalac dili
xett. – xett dili
ing. – ingilis dili
İran. – İran dilləri
isp. – ispan dili
kalm. – kalmık dili
kar. – karaim dili
kartv. – kartvel dilləri
kat. – katalan dili
kelt. – kelt dili
kom. – komi dilləri
kom.-perm. – komi-permyak dili
kor. – koreya dili
kürd. – kürd dili
qaq. – qaqauz dili
qar.balk. – qaraçay-balkar dili
qaz. – qazax dili
qəd.alb. – qədim alban dili
qəd.çin. – qədim çin dili
qəd.germ. – qədim german dilləri
qəd.hind.-Avr. – qədim hind-Avropa dilləri
qəd.hind. – qədim hind dili
qəd.hind.-ar. – qədim hind-ari dilləri
qəd.Mis. – qədim Misir dili

qəd.perm. – qədim perm dili
qəd.özb. – qədim özbək dili
qəd.türk. – qədim türk dili
qəd.uyğ. – qədim uyğur dili
q.qalp. – qaraqalpaq dili
qır. – qırğız dili
qott. – qott dili
qum. – qumuq dili
lat. – latın dili
latış. – latış dili
ləz. – ləzgi dili
litv. – litva dili
lob. – lobnor dili
mac. – macar dili
mar. – mari dili
manc. – mancur dili
may. – mayya dili
meq. – meqrel dili
mon. – monqol dili
mon.-xal. – monqol-xalxa dili
monq. – monqor dili
mold. – moldav dili
noq. – noqay dili
oset. – osetin dili
özb. – özbək dili
pol. – polyak dili
protoalt. – protoaltay dili
protokor. – protokoreya dili
protoital. – protoitalyan dili

- protomon. – protomonqol dili
protoyap. – protoyapon dili
prototunq. – prototunqus dili
rus. – rus dili
rut. – rutul dili
Sax.ev. – Saxalin evenklərinin dili
sal. – salar dili
sam. – sami dilləri
sam.- ham. – sami-hami dilləri
Sib.tat. – Sibir tatarlarının dili
Sint.uyğ. – Sintszyan uyğurlarının dili
skif. – skif dili
sol. – solon dili
s.uyğ. – sarı uyğur dili
svan. – svan dili
şor. – şor dili
ş.yuq. – şıra-yuqur dili (monqollaşmış sarı uyğur dili)
şum. – şumer dili
tal. – talış dili
tat. – tatar dili
tof. – tofalar (qaraqas) dili
tox. – toxar dili
tuv. – tuva (uryanxay) dili
tür. – türk dili
türkm. – türkmən dili
udm. – udmurt dili
ukr. – ukrayn dili
Ural. – Ural dilləri
uyğ. – uyğur dili

Azərbaycan dilində isim kökləri

yak. – yakut (saxa) dili

yap. – yapon dili

yun. – yunan dili

MÜNDƏRİCAT

Giriş	5
I Fəsil. Azərbaycan dilinin etimologiyası ilə bağlı nəzəri məsələlər	26
II Fəsil. Təkhecalı isimlər	51
III Fəsil. Çoxhecalı isimlər	58
Nəticə	91
Ədəbiyyat	93
İxtisarlar	116

BABA MUHARREMLİ

Azərbaycan dilində isim kökləri

Özet

Kitapta çağdaş Azərbaycan dilinde kullanılan tek ve çok heceli isimlerin etimolojik tahlili verilmiştir. Eserde isim kökləri tarihi karşılaştırmalı yöntem aracılığı incelenmiş, onların ilkin yapısı onarılmıştı. Kitapta 83 kelimenin etimolojisi belirlenmiştir.

Kitap giriş, 3 bölüm, sonuç ve kaynakçadan ibarettir. Birinci bölüm “Azeri lehçesinin etimolojisinin kuramsal sorunları”, ikinci bölüm “Tekheceli isimler”, üçüncü bölüm ise “Çokheceli isimler” adlanmaktadır. Yazar günümüz Azericesinde yapıca basit gibi görünen isimlerin tarihi karşılaştırmalı inceleme sonucu birçok durumda iki kat, üç kat kök+ek taşlaşmasına maruz kaldığı sonucuna varıyor.

İsim köklerinin ilkin praformalarını, eski arketiplerini belirlemek için bazen Türk dillerinin bilgileri yeterli olmuyor. Bu yüzden daha geniş karşılaştırmalara, diğer dil ailelerindeki benzer olguların araştırmaya alınmasına gerek duyuluyor. Zira kökbilimsel araştırmalarda dil sınırı olmamalı. Akraba olmayan dillerin olguları kökbilimsel incelemeler için zengin malzeme veriyor. Türk dillerinin bi-tişimli yapı mekanizması Azerice ilk kelime köklerinin bir kısmının eski yapılarını korunmasına neden olmuştu.

Azerice isim köklerinin derin kökbilimsel incelenmesi ilk kelime yapılarının tekhecelilik temelinde oluştuğunu kanıtıyor. Azerbaycan dilinin kelime kökleri Türk dillerinin genel sesbilimsel, biçimbilimsel ve sözcüksel-anlamsal özelliklerini korumuştur.

Azerbaycan diline ait ilk isim köklerinin arketipleri daha çok VC (ünlü + ünsüz), CV (ünsüz + ünlü) ve CVC (ünsüz + ünlü + ünsüz) yapısına sahiptir.

БАБА МАГЕРРАМЛИ

Субстантивные корни в азербайджанском языке

Резюме

В монографии дан этимологический анализ односложных и многосложных существительных в азербайджанском языке. В работе в сравнительно-историческом аспекте анализированы субстантивные корни, а также восстановлены их первоначальные формы. В монографии выявлена этимология 83 слов.

Книга состоит из введения, 3 глав, заключения и списка литературы. Первая глава именуется “Теоретические проблемы этимологии азербайджанского языка”. Вторая глава называется “Односложные существительные”, а третья – “Многосложные существительные”. По заключению автора, сравнительно-исторический анализ структурно непроизводных существительных в современном азербайджанском языке показывает, что преимущественно это подвергшиеся окаменению двойной, тройной корень + аффикс.

Для выявления первичных праформ, древних архетипов субстантивных корней иногда факты тюркских языков оказываются недостаточными, возникает необходимость в расширении сравнений, привлечении к исследованию аналогичных фактов из других языковых семей. В этимологических изысканиях не должно быть

языковых границ. Факты неродственных языков дают богатый материал для этимологического анализа. Агглютинативный строй тюркских языков создал почву для сохранения древних форм некоторых первичных корней слов в азербайджанском языке.

Всесторонний этимологический анализ субстантивных корней в азербайджанском языке доказывает, что первичные модели слов были созданы на основе односложности. Корни слов в азербайджанском языке сохранили общие специфические фонетические, морфологические и лексико-семантические особенности тюркских языков.

Архетипы первичных субстантивных корней азербайджанского языка имеют, в основном, следующую структуру: VC (гласный+согласный), CV (согласный + гласный) и CVC (согласный + гласный + согласный).

BABA MAGERRAMLI

Substantive roots in the Azerbaijani language

Summary

The monograph presents an etymological analysis of monosyllabic and polysyllabic nouns in the Azerbaijani language. The work analyzes the substantive roots in comparative historical aspect, and restores also their initial forms. The monograph reveals the etymology of 83 words.

The book consists of an introduction, 3 chapters, conclusion and references. The first Chapter is called “Theoretical problems of etymology of Azerbaijani language”. The second Chapter is called “Monosyllabic nouns” and the third Chapter is called “Polysyllabic nouns”. According to the author's conclusion, the comparative historical analysis of structurally non-derivative nouns in the modern Azerbaijani language shows that they are mainly subjected to the fossilization of the double, triple root + affix.

To identify the primary forms, ancient archetypes of substantive roots, sometimes the facts of Turkic languages are insufficient; there is a need to expand comparisons, involving similar facts from other language families. In the etymological researches should not be linguistic boundaries. Facts of unrelated languages provide rich material for etymological analysis. The agglutinative structure of the Turkic languages created the ground for the

preservation of ancient forms of some primary roots of words in the Azerbaijani language.

A comprehensive etymological analysis of the substantive roots in the Azerbaijani language proves that the primary models of words were created on the basis of monosyllabic roots. The roots of words in the Azerbaijani language preserved the general specific phonetic, morphological and lexical-semantic features of the Turkic languages.

The archetypes of the primary substantive roots of the Azerbaijani language have mainly the following structure: VC (vowel+consonant), CV (consonant+vowel) and CVC (consonant+vowel+consonant).

BABA MAHARRAMLI

Substantiv-Wurzel in der aserbaidsschanischen Sprache

Kommentar

In der vorliegenden Monographie war etymologische Analyse der ein- und mehrsilbigen Substantive in der aserbaidsschanischen Sprache dargestellt worden. Im Werk war Analyse der Substantiv-Wurzel in der vergleichenden historischen Richtung durchgeführt und ihre ursprünglichen Formen wiederhergestellt worden. In der Monographie wurde die Etymologie der 83 Worten festgestellt.

Vorliegendes Buch besteht aus Einführung, 3 Kapitel und Literaturverzeichnis. Erstes Kapitel wird genannt "Theoretische Fragen zur Etymologie der aserbaidsschanischen Sprache". Zweites Kapitel wird „einsilbige Substantive“. Drittes Kapitel als „mehrsilberne Substantive“ bezeichnet. Autor ist zum Schluss gekommen, dass vergleichende historische Analyse der Substantive von der simplen Struktur in meisten Fällen die zwei- und dreifachen Änderungen in Wurzel + Endungen ausgesetzt worden waren.

Es reicht die Tatsachen über türkische Sprachen nicht aus, um vorläufige Vorformen und ursprüngliche Formen der Substantiv-Wurzel festzustellen. Deswegen besteht der Bedarf an Analyse und Heranziehung der analogischen Tatsachen in den anderen Sprachen, weil etymologische Untersuchungen keine Sprachgrenzen anerkennen. Es besteht

reiches Material für etymologische Analyse der Tatsachen über nichtverwandten Sprachen. Mechanismus der wirtschaftlichen Baustruktur der türkischen Sprachen hat den Nährboden für Schutz der ursprünglichen Formen der vorausgehenden Wörterwurzel in der aserbajdschanischen Sprache geschaffen.

Tiefgreifende etymologische Analyse der Substantiv-Wurzel in der aserbajdschanischen Sprache hat sich ergeben, dass ursprüngliche Wörtermodelle aufgrund der Einsilbigkeit entstanden worden waren. Aserbajdschanische Wortwurzel haben allgemeine spezifische, phonetische, morphologische und Lexik-semantische Eigenschaften der türkischen Sprache aufbewahrt.

Archetype der Substantiv-Wurzel in der aserbajdschanischen Sprache kommen meistens von der Struktur VC (Vokal+Konsonant), CV (Konsonant+Vokal) und CVC (Konsonant+Vokal+Konsonant) heraus.

BABA MAHARRAMLI

Le radici dei nomi nella lingua azerbaigiana

Sommario

La monografia presenta un'analisi etimologica dei nomi monosillabici e polisillabici nella lingua azerbaigiana. Nel saggio sono state analizzate le radici dei nomi dall'aspetto storico comparativo e sono state ricostruite le loro forme iniziali. La monografia rivela l'etimologia di 83 parole.

Il libro è composto da una premessa, tre capitoli, una conclusione e una bibliografia. Il primo capitolo è chiamato "I problemi teorici dell'etimologia della lingua azerbaigiana", il secondo capitolo è chiamato "I nomi monosillabici" e il terzo capitolo è chiamato "I nomi polisillabici". Secondo la conclusione dell'autore, l'analisi storica comparativa dei sostantivi semplici nel linguaggio moderno azerbaigiano mostra che essi sono principalmente soggetti alla doppia, tripla cristallizzazione tipo radice + affisso.

Per identificare le forme primarie, antichi archetipi dei radici nominali, a volte sono insufficienti i fatti delle lingue turche; c'è bisogno di ampliare i confronti, coinvolgendo fatti simili da altre famiglie linguistiche. Nelle ricerche etimologiche non dovrebbero essere confini linguistici. I fatti di lingue non parentale forniscono il materiale ricco per l'analisi etimologica. La struttura agglutinante

te delle lingue turche ha creato le basi per la conservazione di forme antiche di alcune radici primarie di parole nella lingua azerbaigiana.

Un'analisi etimologica profonda delle radici dei nomi nella lingua azerbaigiana dimostra che i primi modelli di parole furono nati sulla base delle radici monosillabiche. Le radici delle parole della lingua azerbaigiana hanno conservato le caratteristiche fonetiche, morfologiche e lessico-semantiche comuni delle lingue turche.

Gli archetipi delle radici primari dei nomi della lingua azerbaigiana hanno spesso la seguente struttura: VC (vocale+consonante), CV (consonante+vocale) e CVC (consonante + vocale + consonante).

BABA MƏHƏRRƏMLİ

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İSİM KÖKLƏRİ

NOUN ROOTS IN AZERBAIJANI LANGUAGE

Bakı – 2018

Nəşriyyatın direktoru **Hafiz Abıyev**

Kompüter tərtibçisi **Rəna Seyid-Rzayeva**

Formatı 60x84 $\frac{1}{16}$. Həcmi 8,75 ç.v. Tirajı 200 nüsxə
Sifariş №60. Qiyməti müqavilə ilə

“Elm” RNPM-nin mətbəəsində çap edilmişdir
(*İstiqlaliyyət, 28*)